

Sociale rechtvaardigheid

Sociaal-economische ontwikkelingen in onze risicomaatschappij.

Een aanzet tot een sociaal-groene invalshoek.

Dirk Geldof¹

De economische, sociale en technologische ontwikkelingen van onze maatschappij leiden tot een voortdurende versnelling van de maatschappelijke veranderingen. Een actualisering van een ecologische politieke analyse is dan ook op geregelde tijdstippen noodzakelijk. Belangrijk nog is om verder aan een duurzaam analysekader te bouwen, waarmee we vandaag en in de toekomst maatschappelijke veranderingen kunnen duiden. Wat zijn de sociaal-groene uitdagingen voor het begin van de 21ste eeuw? Wat zijn de antwoorden op de sociaal-economische ontwikkelingen? Deze bijdrage wil een aanzet tot dergelijk kader aanreiken, met aandacht voor inhoudelijke en strategische keuzes voor een sociaal-groen project.²

In een eerste paragraaf schets ik de overgang naar de risicomaatschappij als analysekader. Meer specifieke ontwikkelingen en gevolgen op sociaal-economisch vlak komen in een tweede paragraaf aan bod. Dan volgt er een schets van de belangrijkste sociaal-groene doelstellingen en de vraag hoe deze in een politiek programma kunnen worden vertaald (par. 3). Het duurzaam delen van welvaart en kennis staat centraal in paragraaf 4: hier gaat het om het streven naar een grotere gelijkheid en rechtvaardigheid. Levenskwaliteit voor iedereen is de basis van de sociaal-groene invalshoek (par. 5), waarbij een belangrijke focus komt op een tijd- en onthaastingsbeleid. Tot slot (par. 6) is er een uitnodiging naar alle middenveldorganisaties om deze sociaal-groene punten mee waar te maken.

1. Het algemeen kader: een globaliserende risicomaatschappij.

De groene beweging is ontstaan vanuit een kritiek op de negatieve gevolgen van de industrialisering in de naoorlogse periode. Die economische groei bracht een ongekennde rijkdom, maar voltrok zich zonder veel aandacht voor de milieueffecten bij ons of in de rest van de wereld, ten koste van het leefmilieu van volgende generaties. De kritiek op de gevolgen van de industriële ontwikkeling ging samen met een kritiek op de organisatie van ons economisch systeem, dat tevens de ongelijkheid in de samenleving vergrootte. Geleidelijk verbreedde het milieuprogramma zich tot een sociaal-ecologische analyse van onze maatschappij.

De wereld is onmiskenbaar veranderd sinds het ontstaan van de prille milieubeweging in de jaren '60 of de intrede van groenen in de parlementen in de jaren '70 en '80. De rijkdom in de westerse wereld is verdubbeld en de kloof tussen noord en zuid vergroot. Milieuproblemen werden zichtbaar, zoals het gat in de ozonlaag, het broeikaseffect, de kernramp van Tsjernobyl of de voedselcrisis. De Muur is gevallen, al blijven sociale, economische en culturele verschillen tussen West en Oost groot. De economie globaliseert aan een hoog tempo. Al deze ontwikkelingen hangen samen, maar met welke bril kunnen we de samenhang voldoende zien? Het denkkader van de Duitse socioloog Ulrich Beck (1986) biedt een scherpe analyse en een perspectief voor een politisering van die ontwikkelingen.

Volgens Beck leven we niet langer in een industriële maatschappij maar in een *risicomaatschappij*. In mijn boek *'Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij'* (Geldof, 1999) belichtte ik hoe

dit denkkader een houvast biedt om de samenhang tussen erg uiteenlopende problemen in onze samenleving te herkennen. Twee kenmerken typeren deze risicomaatschappij. In de eerste plaats draait de sociale strijd steeds meer om de verdeling van de risico's. De conflicten van de industriële maatschappij - met de sociale strijd om de verdeling van de rijkdom en de opbouw van sociale rechten en sociale zekerheid als centrale inzet - vormen niet langer de belangrijkste, laat staan de enige verdelingsstrijd. Die strijd draait vandaag in toenemende mate om een verdeling van de *risico's*: naast de verdeling van de 'goods' wordt de strijd om de verdeling van de 'bads' dominantier. Op bijna alle domeinen van het leven proberen we risico's te vermijden of goed in te schatten. Omdat we nooit alle informatie hebben, onder tijdsdruk moeten beslissen en de risico's niet volledig beheersbaar zijn, gaat dat gepaard met een sterke *onzekerheid* waaraan samenlevingen, politici én individuen het hoofd moeten bieden.

In de tweede plaats geven de instituties van de industriële maatschappij onvoldoende houvast om de (nieuwe) risico's het hoofd te bieden. De arbeidsmarkt is al 25 jaar uit evenwicht. De sociale zekerheid biedt een relatief doelmatig vangnet tegen armoede, maar de uitkeringen betekenen voor werklozen nog geen maatschappelijke integratie. Het huwelijk heeft al lang niet meer het monopolie om intieme relaties tussen mensen vorm te geven, laat staan dat relaties nog gegarandeerd voor het leven zijn. Wetenschappelijke methodes en technologische ontwikkelingen zijn meer dan ooit onderwerp van maatschappelijk debat. De instituties van de 20ste eeuw bieden onvoldoende antwoorden op de nieuwe risico's: ze liggen in vele gevallen zelfs mee aan de basis van de risico's of versterken ze. De overgang naar een risicomaatschappij speelt zich af op alle maatschappelijke terreinen. De concrete veranderingen zijn te bekijken op vier vlakken: sociaal-economische risico's, ecologische risico's, individualiseringsrisico's en tijdsrisico's.

Sociaal-economische risico's

De *sociaal-economische risico's* leunen het sterkst aan bij de oude sociale strijd. Het gaat om de verdeling van rijkdom, of omgekeerd om de verdeling van het risico van armoede, werkloosheid of sociale uitsluiting. Toch verschillen de sociaal-economische risico's in hun verschijningsvorm van deze van de 20ste eeuw. Ze spelen zich af temidden van een ongekende materiële rijkdom. We hebben het materieel nog nooit zo goed gehad in Vlaanderen als anno 2001, maar deze rijkdom is ongelijk verdeeld, zoals telkens blijkt uit de Jaarboeken Armoede en Sociale Uitsluiting (zie Vranken, Geldof, Van Menxel & Van Ouytsel, 2000, 2001). De rijkste 10% ontvangen jaarlijks ruim 24,4% van alle inkomens, de armste 10% moet het stellen met amper 2,3% van de inkomens. Met andere woorden: de 10% armsten in ons land hebben amper een tiende van de inkomens van de 10% rijksten. De verdeling van de vermogens is nog ongelijker.

Onderaan de sociale ladder is 18% van de bevolking bestaansonzeker; zo'n 7% van de gezinnen leeft in armoede. Ruim 70.000 gezinnen moeten in België iedere maand een beroep doen op het bestaansminimum. Het aantal mensen met schulden neemt toe. Steeds dezelfde groepen staan zwak in onze maatschappij. Ze worden uitgesloten van goede en betaalbare woningen, hun kinderen geraken achter op school, ze kunnen amper een beroep doen op het gerechtelijk systeem. De meest schrijnende ongelijkheid is die voor de dood. De levensverwachting van armen is tot 10 jaar lager dan die van de beter gesitueerden in onze maatschappij.

De werkloosheid daalde de afgelopen jaren, maar stabiliseert opnieuw midden 2001. Bovendien veranderde ze van karakter. Werkloosheid wordt structureler en dus voorspelbaarder. Het gaat om herkenbare groepen met een hoger werkloosheidsrisico: laaggeschoolden, migranten, mensen met een lagere productiviteit. Die herkenbaarheid heeft alles te maken met de verschuivingen in onze economie. In de globaliserende economie biedt de omvangrijke sociale wetgeving en sociale bescherming van de welvaartsstaat onvoldoende antwoord op de oprukkende marktlogica. Niet alleen de uitgesloten van de arbeidsmarkt voelen dit, ook de werknemers van wie een almaar grotere productiviteit en flexibiliteit wordt verwacht. Dit gaat vaak ten koste van hun leven buiten de arbeidsmarkt. Tijdsdruk is een van de gevolgen van toenemende sociaal-economische risico's (zie verder).

Volgens de nooit gestemde wetten van de economie moeten Europese bedrijven in de globaliserende wereld concurrentieel zijn en blijven ten aanzien van bedrijven in landen met veel minder sociale wetgeving – soms zelfs met kinderarbeid – en veel minder of zelfs geen milieuwetgeving. De transportkosten over zee en zelfs door de lucht zijn voor vele producten verwaarloosbaar in de totale productiekost, te meer daar alle Europese overheden massaal de uitbouw van havens en luchthavens financieren om die kostprijs laag te houden en de handel te stimuleren. De ontwikkeling van de informatietechnologie versnelt de internationale goederen- en dienstenstroom verder.

De globalisering vormt het kader, maar ten dele ook het excuus, voor een verdere verhoging van de productiviteitsdruk. België is bij de landen met de hoogste productiviteit per werknemer. Die hoge productiviteit gaat gepaard met een toenemende werkdruk en met toenemende flexibiliteitseisen. De lat komt steeds hoger te liggen. We creëren een *elite van hardlopers* op de arbeidsmarkt (Diels, 1996: 36), met een toenemende druk tot het presteren van overuren, wanneer vacatures niet ingevuld geraken. Dit leidt tot een groeiende onzekerheid bij vele werknemers, met een toenemende risico om niet meer mee te kunnen op de arbeidsmarkt wegens onvoldoende geschoold, te weinig productief of te traag. Een tweede risico is dat arbeid en gezin, of ruimer arbeid en andere sociale activiteiten, voor velen moeilijker te verzoenen vallen naarmate de eisen op de arbeidsmarkt toenemen. De tijdsdruk groeit. De symptomen zijn duidelijk: stress, burnout, ziekteverlof, hartaanvallen en een zeer hoge consumptie van pepmiddelen én kalmeermiddelen. Trageren en minder productieven worden uitgestoten naar de werkloosheid, het bestaansminimum of de ziekteverzekering.

De onzichtbare hand van de vrije markt en de globaliserende economie jagen het tempo van de maatschappij op. Tegenover de ontwikkeling naar een globaliserende risicomaatschappij lijkt de overheid terug te treden. Internationale kapitaalmarkten kennen amper nog regulerende overheden. Sociaal-economische risico's worden geïndividualiseerd en komen op de schouders van de gezinnen en individuen terecht. In de globaliserende economie moeten individuen proberen het risico van werkloosheid of afschrijving op de arbeidsmarkt te vermijden, zonder daarbij het risico van een volledige kolonisering van hun tijd vanuit de arbeidsmarkt uit het oog te verliezen.

Ecologische risico's

De verschuiving van de sociale strijd van rijkdomverdeling naar risicoverdeling blijkt nog duidelijker bij de *ecologische risico's*, die door de mens zijn gecreëerd. Sinds de tweede helft van de 20ste eeuw bestaat er een ongekende vernietigingscapaciteit tegenover de wereldwijde ecosystemen. Militair kan de nucleaire en chemische vernietigingscapaciteit alle menselijk leven op aarde beëindigen. Industriële nucleaire of chemische risico's hebben wereldwijde gevolgen: van Tsjernobyl tot het gat in de ozonlaag, van de vernieling van de regenwouden tot het broeikas-effect, van de drastische afname van de biodiversiteit tot de zure regen, van de uitputting van de grondstof- en zoetwatervoorraden tot genetische afwijkingen. Op lokaal vlak voeren tal van milieugroepen en buurtcomités een sociale strijd om ecologische risico's uit hun buurt of leefwereld te houden. Actiegroepen strijden tegen verbrandingsovens, bijkomende spoor- of weginfrastructuur, nieuwe containerterminals, hinderlijke inrichtingen of verkeersoverlast. Mensen komen op voor de kwaliteit van hun directe woon- en leefomgeving, voor de kwaliteit van hun voedsel, hun lucht, hun water, hun toekomst en die van hun kinderen.

Noch bij de verre, noch bij de nabije risico's gaat het om toevallige of externe (neven)effecten van ons economisch systeem. Ecologische risico's komen rechtstreeks voort uit de organisatie van ons productiesysteem. Ze vloeien voort uit de manier waarop we onze industriële maatschappij, ons economisch en sociaal leven vorm geven. De prijs voor de ongekende materiële welvaart is hoog, te hoog. De groeiende aandacht voor de kwaliteit van het leven gaat samen met het besef dat meer niet langer beter is (Geldof, 1999).

Individualiseringsrisico's

Ten derde zijn er de *individualiseringsrisico's*, die voortvloeien uit de versnelde individualisering en de toegenomen keuzevrijheid. Volgens Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim (1990: 12-13) staat in de risicomaatschappij de verwachting centraal dat individuen *hun eigen biografie schrijven*: niet aan het eind van het leven, maar tijdens het leven, iedere dag weer. De vrijheid om levenskeuzes te maken inzake relaties, studies, werk, religie, politiek of levensstijl was nog nooit zo groot. Onze normale biografie groeit uit tot een *keuzebiografie*. Hier gaat keuzevrijheid samen met de verplichting om te kiezen, op alle levensdomeinen. Hoe gaan we om met relaties, met vrienden, met carrière, met tijd? Het is voor het individu geen gemakkelijke opdracht om steeds meer de verantwoordelijkheid voor de eigen biografie dragen. De Vlaamse moraalfilosoof Koen Raes (1997) betitelt dit proces treffend als *'de deconstructie van het moeten en de onoverzichtelijkheid van het zijn'*. We werden *kinderen van de vrijheid*, maar hoe moeten we met die vrijheid omgaan?

De individualiseringsrisico's zijn misschien het meest ingrijpend op relatievlak. Het huwelijk, de klassieke institutie waarin relaties vorm kregen, verandert van karakter: een engagement een leven lang wordt in de praktijk een engagement *een liefde lang*. Tot de dood ons scheidt, wordt tot we onszelf scheiden, of tot een van beiden zich afscheidt. Huwelijken worden veel meer dan vroeger verbroken door echtscheidingen: niet omdat we er minder, maar juist omdat we er méér van verwachten. Naast kwetsbare huwelijken bestaat vandaag een diversiteit aan gezinsrelaties. Het klassieke beeld van mannetje-vrouwtje-huwelijk-kindjes kent vele varianten. Alleenstaande moeders en uitzonderlijk ook vaders met kinderen, homo of lesbo-koppels die kinderen opvoeden. Nieuw samengestelde koppels met kinderen uit vorige relaties, tijdelijke alleenstaanden tussen twee relaties, niet samenwonende koppels (*living apart together*), samenlevingscontracten of bewust kinderloze koppels: telkens zien we een zekere normalisering van broosheid. De toegenomen keuzevrijheid op relatievlak betekent ook een keuzedwang en een voortdurend risico op verkeerde keuzes. De combinatie werk en sociaal leven is voor velen woekeren met tijd. Met de geleidelijke veralgemening van het tweeverdienerschap – man en vrouw gaan werken en bouwen een carrière uit – is de voortdurende vraag hoe gezin en arbeid te combineren? Tijdschaarste bedreigt de levenskwaliteit in vele relaties, soms ook de relatie zelf.

Een tweede domein van individualiseringsrisico's vormt dan ook de *arbeidsmarkt*. Nog nooit was het verrichten van betaalde arbeid zo cruciaal in een persoonlijke biografie. Lees Vacature en haal eruit wat erin zit! Je moet niet eenmaal een job vinden: het ideaalbeeld is een dynamische werknemer die in alle vrijheid, flexibel en productief, haar of zijn carrière uitbouwt als centraal levensdoel. Om de ratrace te overleven, schrijft Ulrich Beck (2001: 166), moeten mensen actief, inventief en talentrijk worden, hun eigen ideeën ontwikkelen, sneller, gevatser en creatiever worden, niet eenmaal, maar iedere dag weer. De moderne risicocultuur is volgens de Amerikaanse arbeidssocioloog Richard Sennet (2000: 92) bijzonder doordat *'niet van plaats veranderen als een teken van falen wordt gezien en stabiliteit bijna levend dood zijn lijkt. De bestemming doet er daarom minder toe dan het feit dat men vertrekt. (...) Wie niet op weg gaat, blijft achter.'* Sinds de opkomst van het tweeverdienersmodel is dit zeker bij jonge en hogergeschoolde koppels een beeld voor man én vrouw. Beide partners moeten keuzes maken over hun carrière. Verkeerde keuzes worden misstappen in de carrièreplanning of bedreigen het familiaal leven. Een te hooggegrepen carrièrekeuze kan een relatiekeuze bedreigen, of omgekeerd.

Tijdsrisico's

Vele mensen werken niet alleen voor een inkomen. Een job biedt contacten, waardering, een plaats waar men zich kan waarmaken. Een uitdagende job prikkelt, kan soms verslaven en reduceert mensen dan tot workaholics. Zeker met zulke jobs kan de arbeidsmarktbiografie in *conflict* komen met andere biografieën: met de andere prioriteiten in de eigen levensbiografie en met die van eventuele partners, waarmee arbeidsmarktkeuzes soms moeilijk verzoenbaar zijn. Vele relatieconflicten draaien rond de keuzes die mensen maken in hun tijdsbesteding. Wat sommigen op het einde van een relatie als een persoonlijk mislukken aanvoelen, heeft ook te maken met het maatschappelijk uiteengroeien van de eisen op de arbeidsmarkt en de verwachtingen inzake relaties. Twee arbeidsmarktbiografieën verzoenen binnen een relatie vergt een voortdurende evenwichtsoefening.

Individualisering gaat ook samen met een verandering en afbrokkeling van de collectieve ritmes. De voortschrijdende ontkerkelijking maakt van de zondag al lang geen heilige dag meer. Misschien is vrijdag nog visdag, maar maandag kuisdag of dinsdag wasdag is al veel minder vanzelfsprekend nu man en vrouw werken. Shiftwerk doet de economie 24 uur per dag draaien, zeven dagen op zeven, 365 dagen op een jaar. De toenemende verscheidenheid van individuele keuzes én van arbeidstijden leiden tot een vervaging van de negen-tot-vijf-werkritmes, al blijven de collectieve ritmes doorzinderen. Wanneer de metronoom van die collectieve tijdsordening en die collectieve ritmes echter minder luid klinkt en wordt verstoord door kleinere metronomen met andere, individuele ritmes, geraken mensen soms van slag. Vandaag worden zogenaamde oplossingen voor dit groeiend tijdsprobleem op de individuen en gezinnen afgewenteld. Deze *privatisering* van economische problemen naar het gezin betekent dat individuen de druk van de arbeidsmarkt in hun eigen levenssfeer en tijdsbudget moeten verwerken. De verwachting dat individuen keuzes maken en de eigen biografie vorm geven botst hier met de mogelijkheden om dit te doen. De maatschappelijke omgeving die daarenboven stijgende werkdruk en werkloosheid produceert, blijft buiten het analyseveld.

Een bril om naar onze samenleving te kijken

In onze versnellende maatschappij moeten mensen omgaan met toenemende veranderingen en risico's, op alle levensdomeinen. Dit maakt vele mensen onzeker. De (materiële) keuzemogelijkheden waren nog nooit zo groot, de druk om keuzes te maken, risico's te nemen of te ontwijken evenzeer. Heel wat mensen verliezen hun houvast temidden van een versnellende wereld vol verandering en onzekerheid en gaan op zoek naar geïdealiseerde houvasten uit een nooit bestaand verleden. Vroeger – met het eigen volk eerst – was het toch allemaal beter: het is een even uitzichtloze als ongewenste vorm van tegenmodernisering.

Een denkkader als dat van de risicomaatschappij laat ons toe om erg uiteenlopende ontwikkelingen te vatten. Het cruciale van een groene benadering is immers dat ze holistisch is: we willen maatschappelijke ontwikkelingen inzake milieu, armoede, cultuur, democratie, ... juist in hun samenhang bekijken. Deze ambitie stelt hoge eisen voor de analyse van onze maatschappij. Het betekent een grote uitdaging voor het formuleren van alternatieven. Ten slotte is het extra moeilijk dat alles op een bevattelijke wijze naar alle lagen van de bevolking over te brengen. Het kader van de risicomaatschappij kan dienen als instrument om de samenhang in analyse, zoeken van alternatieven en communicatie hiervan op een bevattelijke wijze te communiceren. In het vervolg van deze tekst focus ik vooral op de sociaal-economische gevolgen van de ontwikkeling naar een risicomaatschappij.

2. Gevolgen voor de sociaal-economische sfeer

Welke zijn de belangrijkste sociaal-economische risico's en tendensen en welke uitdagingen stellen die aan een sociaal-groen programma?

Voortschrijdende economisering in alle maatschappelijke domeinen

Het economische wordt steeds dominantier als criterium voor maatschappelijke ontwikkeling. De mens dreigt er voor de economie te zijn in plaats van omgekeerd. Toenemende concurrentie en competitiviteit leiden tot toenemende productiviteit en flexibiliteit. De lat komt hoger te liggen op de arbeidsmarkt en in de maatschappij als geheel. In plaats van duurzaamheid wordt de turnover groter en verloopt deze sneller. Machines, gebouwen, maar ook opleidingen en diploma's, kennis en mensen zijn sneller aan upgrading of vervanging toe in een algemene versnelling van onze samenleving. Daarbij geraken steeds meer domeinen gekoloniseerd door een economische logica en onderworpen aan een oprukkende marktdenken. Dit proces van commodificatie of vermarkting is bijvoorbeeld merkbaar in het onderwijs, waar efficiënt management in de eerste plaats gericht is op kostenbeheersing, eerder dan op kennisbevordering of democratisering. We zien het ook in de

culturele wereld (met cultuur als beleggingsobject of marketinginstrument) of in de welzijnssector (met schaalvergrotingen op macrovlak of persoonlijke assistentiebudgetten op microniveau).

Tegen de achtergrond van toenemende materiële welvaart heeft deze ontwikkeling een aantal nefaste gevolgen. Aan de ene kant is er de blijvende en **structurele uitstoot** van mensen die onvoldoende productief, hooggeschoold, snel of flexibel zijn. Hierbij ontstaan nieuwe uitsluitingsfactoren: toenemend belang van scholing, computerkennis, communicatieve vaardigheden, tijds- en onzekerheidsmanagement, ... De kennis- en risicomaatschappij wordt een steeds dualere maatschappij, met afnemende verbondenheid. Aan de andere kant is er de **toenemende druk op mensen** die nog wel in het arbeidsproces zitten, met de dreiging van afnemende kwaliteit van arbeid. Arbeid was nog nooit zo belangrijk als vandaag als factor van integratie, maar de ontplooiingsmogelijkheden verschillen sterk van job tot job. De retoriek is voor iedereen gelijk in de actieve welvaartsstaat, de mogelijkheden tot invulling ervan niet. Door de stijging van werkdruk en flexibiliteit wordt een job daarom steeds moeilijker combineerbaar met een sociaal leven. Dit uit zich ook in de medische sfeer, met problemen van stress, depressies, burnout, slaapstoornissen, medicatiegebruik, hartaanvallen en andere vormen van onwelzijn. Tegenover de toenemende kolonisering van de leefwereld vanuit de economische sfeer plaatsen we een perspectief van duurzame levenskwaliteit en solidariteit.

Globalisering in de risicomaatschappij

Die economisering gaat samen met processen van globalisering. Globalisering is een containerbegrip geworden. Sommige wijzen hiermee op de verdere internationalisering van handel en productie, anderen zien er een fundamentele wijziging van de productiewijzen in. Sommigen focussen op de informatie- en communicatietechnologie (ICT) die aan de basis van de doorbraak van globalisering zou liggen en op het oprukkende virtuele casinokapitalisme dat door de ICT mogelijk werd. Voor de ene gaat het om een culturele transformatie en om wereldwijde migratiestromen, anderen focussen op de economische dimensie van versterking van de *'global players'* en zien globalisering als synoniem van ongebreidelde liberalisering; nog anderen benadrukken de sociale dimensie van de machtsconcentratie ten koste van zwakkere groepen wereldwijd (voor een overzicht en opdeling, zie de bijdrage van Jan Mertens elders in Oikos).

In dit artikel interpreteer ik globalisering als een versnelde internationalisering én liberalisering van de economische sfeer van productie, goederen- en kapitaalverkeer, waarbij de economische sfeer kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen ondergaat die sneller verlopen dan die in andere maatschappelijke sectoren (de politieke wereld, de sociale wereld, de culturele wereld, ...). Hierdoor ontstaat een sterke economische groeidynamiek, waarbij de maatschappelijke evenwichten verstoord dreigen te raken. Er is onvoldoende democratisch tegengewicht, er is een druk tot wereldwijde culturele uniformisering en tot sociale polarisering. Zowel de sociale, de ecologische als de democratische dimensie verliezen terrein tegenover de economische sfeer. In de economische sfeer verliest de materiële productie aan belang als winstproducerende sector tegenover de dienstverlenende sector en vooral tegenover speculatiewinsten. De toename van de gemiddelde (en klassiek gemeten) economische productie creëert dus sociale, ecologische en democratische deficits.

Informatisering en virtualisering

Een derde relevante tendens is die naar informatisering en virtualisering in onze risicomaatschappij. De dienstverlenende sector neemt een steeds groter aandeel van de jobs voor zijn rekening. Of met een beeld: de meerwaardeproductie verschuift van de lopende band naar het beeldscherm. De technologische (r)evolutie van de voorbije twee decennia en van de volgende decennia vormt hierbij de motor. Er is het toenemend belang van computernetwerken. Het world wide web – een verhullende term voor westers-wijd-web, biedt ongekeerde mogelijkheden. We evolueren letterlijk en figuurlijk naar een *'network society'*.

Dit gaat samen met de overgang naar een *kennismaatschappij*. Niet alleen de economie en de arbeidsmarkt, maar de hele risicomaatschappij wordt complexer en verandert sneller. Sommigen

spreken van computeranalfabeten, verwijzend naar ruim de helft van de bevolking voor wie gebruik van een muis, van e-mail en internet, kortom de hele wereld van bits en bytes nog geen evidentie zijn. Zij zijn uitgesloten van nieuwe informatiemethoden, van e-business en e-government. Ruimer gezien is er een toenemend belang van opleiding als factor voor maatschappelijke integratie in de kennismaatschappij. Bovendien volstaat het niet langer een maal de schoolbanken succesvol te verlaten. De vervaldata van kennis en opleiding worden steeds korter. *Levenslang leren* is zowel een uitdaging als een mythe. Waar de aandacht voor levenslang leren voor de koplopers op de arbeidsmarkt toeneemt, blijft het onderwijs ongelijkheid reproduceren. De democratisering van het onderwijs is drastisch afgenomen en is merkwaardig genoeg geen prioriteit in de actieve welvaartsstaat. Het meritocratisch denken – waarbij ieder beoordeeld wordt op haar of zijn individuele prestaties in de maatschappij – is ten volle in het onderwijs doorgedrongen. Kinderen van lagergeschoolde ouders hebben een veel kleinere kans op een geslaagde onderwijs carrière; hen wacht eerder levenslange leerachterstand dan levenslang leren. Kinderen uit migrantengezinnen hebben nog een culturele achterstand daarbovenop in een onderwijs dat vooral de middenklassewaarden reproduceert en onvoldoende de diversiteit van de maatschappij in de leerplannen en de onderwijsresultaten heeft weten te verwerken.

Leren omgaan met een multiculturele samenleving.

De overgang naar een multiculturele samenleving is een vierde component van een globaliserende risicomaatschappij en is duidelijk niet verwerkt. Het aantrekken van 'gastarbeiders' in de tweede helft van de 20ste eeuw gebeurde op vraag van werkgevers en werd mee gedragen door de overheid en de vakbonden. Dat draagvlak is vanaf de jaren '70 verbrokken: de economische crisis maakte jobs schaarser en introduceerde een concurrentiedenken. Het ontbreken van zelfs maar een aanzet tot integratiebeleid versterkte samenlevingsconflicten. Nieuwe migratiestromen van asielzoekers en economische vluchtelingen worden door velen als een bedreiging van fort Europa aanzien. Op de achtergrond speelt de toenemende individualisering. Waar onzekerheid toeneemt ten gevolge van de overgang naar een risicomaatschappij, brokkelen traditionele integratiekaders verder af en ontstaan er nieuwe voor groepen die voldoende sterk staan in onze maatschappij (financieel, sociaal, cultureel). Anderen kunnen geen nieuwe integratiekaders creëren: zo ontstaat er een economische, sociale en culturele voedingsbodem waarin racisme en extreem-rechts graag gedijen.

Zelfs op een iets krappere arbeidsmarkt blijven migranten en asielzoekers weinig welkom: de manifeste of latente discriminatie van bedrijven is groot. Eerder dan te investeren in lagergeschoolde allochtonen pleit het bedrijfsleven voor nieuwe gecontroleerde migraties van hogergeschoolden. Dit biedt een merkwaardig bondgenootschap voor het in vraag stellen van de huidige tendens naar gesloten grenzen en voor het bepleiten van migratiequota. Een groen pleidooi voor een verdere internationale solidariteit (zie elders in Oikos) verschilt fundamenteel van de pleidooien voor het opzetten van een selectieve braindrain uit lagere loonlanden, om de hier reeds aanwezige migranten hier vervolgens in de werkloosheid te houden en als tweederangsburgers te (blijven) behandelen.

De actieve welvaartsstaat: oplapwerk of model voor de 21ste eeuw?

De naoorlogse welvaartsstaat kende zijn bloeitijd in de gouden jaren '50 en '60, maar stootte in de crisisjaren '80 op financiële beperkingen en legitimiteitsproblemen. Voor de voorstanders is de sociale zekerheid een van de belangrijkste (horizontale) herverdelingsmechanismen. Zij wezen er op dat het geven van een (werkloosheids)uitkering nog geen maatschappelijke integratie betekent in een maatschappij waar het hebben van een betaalde job belangrijker is dan ooit voorheen. Anderen wezen op dreigende uitkeringsafhankelijkheid en een te hoge kostprijs. Meteen is het spanningsveld geschetst waarbinnen de discussie over de actieve welvaartsstaat zich situeert. Het concept biedt kansen voor vernieuwing van solidariteit en sociale zekerheid, door niet enkel passief uitkeringen te betalen als een vergoeding voor de uitsluiting, maar actief mensen via arbeid deel te laten uitmaken van onze (arbeids)maatschappij. Tegelijkertijd is het activeringsverhaal ook een bedreiging bij de noodzakelijke ombouw van onze sociale zekerheid en sociale wetgeving. Vanuit een disciplinerende visie ten aanzien van armen en werklozen dreigt de afbouw van de rechtenethiek:

werkloosheidsuitkeringen worden aan strengere voorwaarden gekoppeld en zelfs een basisrecht als het recht op een bestaansminimum wordt voorwaardelijker. Bovendien wordt maatschappelijke integratie te gemakkelijk versmald tot een louter economische invulling. Wie werkt is geïntegreerd, ongeacht de kwaliteit van de arbeid of de arbeidsomstandigheden. Het primaat van de arbeidsmarkt is te groot in de huidige invulling van de actieve welvaartsstaat waarin socialisten én liberalen elkaar vinden, maar waarbij de noties arbeids- en levenskwaliteit onvoldoende doorwegen, net zoals de notie van duurzame ontwikkeling binnen ecologische grenzen (zie ook Geldof, 2000).

Complexe uitdagingen temidden van ongekeerde materiële rijkdom

De (te korte en onvolledige) balans van sociaal-economische ontwikkelingen aan het begin van de 21ste eeuw biedt een complex beeld. Temidden van een ongekeerde rijkdom en een ongekeerde stand van technologische ontwikkeling gaat de overgang naar een risicomaatschappij samen met economische globaliseringsprocessen en een verdere economisering en vermarkting van de hele maatschappij. Technologische ontwikkelingen volgen elkaar aan een hoog tempo op. De kennisvereisten om mee te kunnen met deze ontwikkelingen nemen toe, evenals de noodzaak dat individuen voortdurend bezig zijn met een tijds- en onzekerheidsmanagement. De actieve welvaartsstaat is de arbeidsmarktgerichte integratiepiste waar rood en blauw elkaar rond vinden. De positie van oude en nieuwe migranten in die actieve welvaartsstaat blijft onduidelijk en wordt door het beleid als een hete aardappel verder geschoven: een gebrek aan moed waarvan extreem-rechts iedere dag weer garen spint. Deze samenhangende ontwikkelingen stellen niet alleen gigantische ecologische en democratische uitdagingen (zie de bijdrage van Dirk Holemans), maar vereisen ook een nieuw en gedurfd sociaal-economisch beleid. Wat zijn de sociaal-groene uitgangspunten daarbij?

3. Sociaal-groene doelstellingen

Een maatschappij zonder politiek project, overgelaten aan de krachten van de markt, meegezogen in een spiraal van 'steeds meer produceren' kan enkel leiden tot een groeiende ongelijkheid en tot een vermenigvuldiging van ecologische crisissen, stelt de Franse econoom en Groen Europarlementslid Alain Lipietz (2001: 231) terecht. We moeten volgens hem dan ook dringend terug zin en inhoud geven aan de politiek, waarbij de politieke ecologie de inhoud terug in het centrum van de debatten wil brengen. Een sociaal-groene visie op de sociaal economische ontwikkelingen in onze risicomaatschappij vertrekt daarbij van *een verruimd en vernieuwd solidariteitsconcept*. Deze visie op solidariteit heeft drie dimensies. Een eerste pijler van het sociaal-groene solidariteitsdenken is *de verbondenheid met meer kwetsbare maatschappelijke groepen in eigen land*. Deze 'traditionele' solidariteitsvisie heeft betrekking op een streven naar grotere gelijkheid en een uitbanning van armoede, werkloosheid, sociale uitsluiting. De eigenheid van een sociaal-groene benadering is daarbij dat ook op dit niveau de solidariteit wordt uitgebreid. Het gaat niet enkel om een gelijkere verdeling van rijkdom. Het wordt evenmin beperkt tot de liberale (en door socialisten overgenomen) garantie van gelijke kansen, zelfs niet wanneer ze wordt uitgebreid tot een streven naar gelijkere uitkomsten. Deze sociale eisen voor een meer gelijke maatschappij met een meer rechtvaardige spreiding van de rijkdom en kansen zijn voor ons een evidentie. Een sociaal-groene invalshoek wil daarenboven een gelijke spreiding van (de resterende en nog niet te vermijden) risico's garanderen en *levenskwaliteit* in brede zin tot een maatschappelijk goed maken. Verduidelijken we dit met een boutade: het gaat er niet alleen meer om ook de gewone man of vrouw iedere dag een stuk vlees te garanderen, zelfs een biefstuk iedere dag, zoals de belangrijke socialistische verdelingsstrijd om de rijkdom in de naoorlogse periode werd gevoerd. Het gaat vandaag ook om de kwaliteit van de biefstuk en het effect op de gezondheid. Het gaat ook om de betaalbaarheid van een stuk biovlees zonder hormonen en op een duurzame wijze gekweekt. Op alle domeinen worden immers niet alleen sociaal-economische, maar ook ecologische risico's en tijdsrisico's te gemakkelijk afgewenteld op de sociaal-zwakkere groepen in onze maatschappij. Te weinig hebben we de sociale dimensie van de ecologische kwaliteitsvragen op de agenda weten te zetten.

Sociaal-groene solidariteit kan ten tweede nooit beperkt zijn op het 'eigen volk', maar richt zich op *alle aardbewoners hier-en-nu*. De sociaal-economische ontwikkeling kan niet op Vlaams, Belgisch of Europees niveau worden bekeken. Evenmin vormt een top van de 7 rijkste of meest geïndustrialiseerde landen een baken voor de economische globalisering. We kiezen voor een mondiaal perspectief, waarin het verkleinen van de kloof tussen noord en zuid en een meer rechtvaardige verdeling van rijkdom en risicoproductie het streefdoel is. Deze notie wordt uitgewerkt in de tekst over internationale verhoudingen.

Ten derde, en het meest verregaande, willen we daarenboven bouwen aan een *solidariteit met de volgende generaties*. Deze verruiming van het solidariteitsbegrip vormt de essentie van het sociaal-ecologische gedachtegoed. Samengevat hebben we de aarde niet van onze ouders hebben geërfd, maar van onze kinderen geleend. In enigszins afgezwakte vorm is de solidariteit met toekomstige generaties vervat in de notie van duurzame ontwikkeling, waarbij de welvaart van vandaag de mogelijkheden en kansen van volgende generaties niet mag hypothekeren. Vanuit deze solidariteitsnotie met volgende generaties volgt het debat over grenzen aan het gebruik van energie en grondstoffen, maar ook grenzen aan de uitstoot van schadelijke stoffen (bv. broeikasgassen), productie van afval (tot en met nucleair afval) en grenzen aan technologische ontwikkelingen waarvan niet alle gevolgen gekend zijn (b.v. creëren van nieuwe verbindingen, genetische manipulatie, ...). Deze notie wordt verder uitgewerkt in de tekst van Marc Heughebaert in dit nummer.

Deze drie cirkels van solidariteit plaatsen een sociaal-groene reactie op een globaliserende risicomaatschappij ver van een liberaal eenheidsdenken dat vertrekt vanuit een zo vrij mogelijke marktwerking als belangrijkste of zelfs enige sturingsmechanisme in onze samenleving. Zonder te vervallen in een centralistisch staatsdenken, waarbij de voordelen naar efficiëntie van een marktwerking verloren gaan, wordt hier uitdrukkelijk gepleit voor sterkere sociaal-ecologische correcties op de marktwerking, om het drievoudig solidariteitsbegrip te kunnen waarmaken vanuit een democratische besluitvorming. ***Kwaliteit van het leven duurzaam voor iedereen garanderen*** is het doel in het spanningsveld tussen duurzame economische ontwikkeling, voldoende sociale cohesie en voldoende vrijheid voor individuen. Dit vereist een grotere autonomie van individuen tegenover de markt, waarmee zowel de markt van consumptiegoederen als de arbeidsmarkt bedoeld wordt. Doel is te streven naar integratie in een duurzame en een pluri-actieve maatschappij (zie verder), wat ruimer is dan het project van de actieve welvaartsstaat.

Hoe dit vertalen?

Eigen aan de risicomaatschappij is het bestaan van moderniseringsblokkaden. In de moderne industriële maatschappij werden problemen steeds verder opgesplitst in deelproblemen en deelbevoegdheden, waarna voor ieder van de kleinere en beter beheersbare problemen oplossingen werden uitgewerkt. Al te vaak leiden oplossingen voor een probleem tot ongewenste neveneffecten op andere domeinen. Moderniseringsblokkaden maken dat het niet langer mogelijk is eenzijdige oplossingen naar te schuiven zonder meer oog te hebben voor de samenhang tussen alle beleidsdomeinen.

Een geglobaliseerde economie vereist daarom ook een geglobaliseerd beleid. De globalisering en de expansieve groei van de wereldhandel, de opkomst van zogenaamde '*global players*' en de explosie aan speculatieve transacties maken dat de economische mondialisering veel sneller evolueert dan de ontwikkeling van werkzame internationale politieke structuren, die garant zouden moeten staan voor democratische politieke controle. Zowel binnen de Europese Unie als op wereldvlak taant de invloed van de politieke wereld ten aanzien van de vrije markt. Ondanks een roep naar sociale en ecologische correcties neemt de feitelijke beleidsmarge op Vlaams en federaal niveau af, zonder dat er internationale instanties deze ruimte invullen. Vaak blijft er weinig anders over dan de het protest op de straat tegen het gebrek aan democratische controle. Een sociaal-groene invalshoek moet oog hebben voor een herschaling van de besluitvormingsprocessen en de motor zijn van de ontwikkeling van democratische structuren op supranationaal vlak (zie de bijdragen over internationale visie en over democratie). Wil men de voorwaarden creëren om sociale ongelijkheid

te bestrijden en om sociaal-ecologische correcties op de vrijemarktwerking in te voeren, dan zijn internationale democratische structuren een noodzaak. Enkel op dit niveau kunnen klimaatakkoorden worden ingevoerd (Kyoto, Bonn, Marakesh), handelsakkoorden én faire prijzen voor grondstoffen en energie worden vastgelegd, belastingen op vermogen en speculatief kapitaal worden doorgevoerd (Tobintaks), ...

Het nationale besluitvormingsniveau erodeert evenwel niet alleen door internationalisering. Steeds meer verantwoordelijkheden worden ook doorgeschoven naar het lokale niveau. In een poging mensen meer greep op hun omgeving te geven in een globaliserende risicomaatschappij, probeert men tegelijkertijd het beleid te decentraliseren. Het Vlaamse armoedebeleid en het werkgelegenheidsbeleid zijn hiervan duidelijke voorbeelden. Dit proces van *glokalisering* (een samengaan van globalisering en lokalisering) is een belangrijke tendens, omdat het in een sociaal beleid de aandacht focust op het belang van lokale sociale netwerken: de meerderheid van de inwoners wil of kan immers haar of zijn lokale verankering niet achter zich laten in een globaliserende wereld. Op lokaal vlak kan men evenwel slechts minimale correcties aanbrengen om internationale sociaal-economische ontwikkelingen sociaal verteerbaar te maken.

Ongelijkheid verminderen en levenskwaliteit verhogen

Wanneer voor de democratische instrumenten en de solidariteit met het Zuiden en de volgende generaties naar de andere bijdragen kan worden verwezen, dan blijven twee cruciale sporen uit te werken in deze bijdrage. Hoe kan ongelijkheid verminderd worden en levenskwaliteit voor iedereen verhoogd? Paragraaf 4 focust op het delen van welvaart en kennis. Wat is de sociaal-groene visie op de bestrijding van armoede en uitsluiting? Hoe komen tot een maatschappij in verbondenheid, waar iedereen meekan? De volgende paragraaf behandelt de recentere aspecten van levenskwaliteit, met onthaasting en tijdsbeleid als hefboomen voor een hogere kwaliteit van leven voor iedereen.

4. Een maatschappij in verbondenheid, waar iedereen meekan

Niet iedereen kan meegenieten van de heroplevende economie. Sommige groepen blijven structureel uitgesloten. Materiële uitsluiting gaat samen met culturele uitsluiting. Bovenop komt een gevoel van 'uitgesloten zijn', van niet meer meetellen. Volgens onderzoek van Marc Swyngedouw vormt die subjectieve dimensie van uitsluiting een van de sterkste voedingsbodems voor extreem-rechts stemgedrag. Daarom zijn drie doelstellingen cruciaal. Ten eerste willen we omwille van rechtvaardigheidsredenen iedereen laten delen in de ongekende materiële welvaart, waar we om ecologische redenen wel bewuster en duurzamer mee moeten omgaan. Ten tweede gaat het erom kansen te garanderen, zodat mensen op eigen benen aan hun toekomst kunnen werken, met extra ondersteuning waar nodig. Het kan hier immers niet alleen om de liberale notie van gelijke startkansen gaan: we willen ook maatschappelijke handicaps in rekening brengen om gelijkere resultaten te garanderen. Ten slotte, maar niet in het minst, willen we voorwaarden scheppen voor een grotere betrokkenheid en verbondenheid. De vraag is dan hoe dit een eigentijdse invulling kan krijgen in een geïndividualiseerde risicomaatschappij.

4.1 Oude achterstellingen (eindelijk) aanpakken

Armoede is een netwerk van uitsluitingen op meerdere domeinen. Dat maakt dat er bij ons geen absolute armoedegrens meer bestaat. Men is arm in vergelijking met de andere inwoners van een gemeente, van een regio of van een land. Daarom is een beleid dat armoede wil bestrijden ook een beleid dat werkt aan de bestrijding van te grote sociale ongelijkheid. Het vertrekpunt daarbij is *een grotere herverdeling van inkomens- én vermogens*. Een sociaal-groen beleid kiest voor een gelijkere verdeling van de belastinginkomsten, waarbij de sterkste schouders ook de zwaarste lasten dragen. Een vermindering van de fiscale druk op loonarbeid moet samengaan met een reële bijdrage van vermogens. Dit kan technisch op verschillende manieren, via vormen van vermogensbelasting (op roerend of onroerend vermogen), belasting op meerwaarde, belasting op beurstransacties of speculatie zoals de Tobintaks. Armoedebestrijding vereist immers een zekere rijkdombestrijding,

zoals Koen Raes (1999) treffend formuleerde. Dit vereist een duidelijke bijsturing van de huidige fiscale maatregelen, waarvan vooral de middengroepen en de hogere inkomens de meeste vruchten plukken en die de ongelijkheid doen toenemen.

Naast een globaal inkomensbeleid is het nodig eindelijk, en meer dan vandaag, werk te maken van een doorgedreven armoedebeleid, ook in tijden van economische heropleving. Dit betekent:

- De minimumuitkeringen dienen verder opgetrokken te worden. De verhoging van de bestaansminima of 'leeflonen' door Vande Lanotte in 2002 is totaal onvoldoende. Zelfs met het huidige Agalev-voorstel om de minima met 10% te verhogen, bereikt het bestaansminimum nog niet het relatieve niveau tegenover de andere inkomens dat het had einde de jaren '80.³ Wil het leefloon of bestaansminimum een menswaardig leven aan eenieder garanderen, dan is een onmiddellijke verhoging van 10% een minimum en moet voor de toekomst vooral de *welvaartsvastheid* worden gegarandeerd. Een sociaal-groene politiek heeft immers ook oog voor diegenen die (tijdelijk) niet (meer) naar de arbeidsmarkt kunnen worden geactiveerd.
- De sociale zekerheid blijft een van de basisinstellingen die de solidariteit garandeert tussen alle inwoners, en vooral tussen werkenden en niet werkenden. Het uitgangspunt is dat de basispijler een voldoende sociale bescherming aan eenieder moet kunnen garanderen. Privé-verzekeringen kunnen slechts aanvullend werken. Een modernisering van de sociale zekerheid is nodig omwille van het ontstaan van nieuwe risico's zoals tijdsrisico's (zie verder).
- Naast inkomen is het cruciaal te investeren in onderwijs en in vormen van levenslang leren, ook voor wie niet of niet meer op de arbeidsmarkt actief is of wil zijn. Willen we de vicieuze cirkel van armoede doorbreken, dan vereist dit dat democratisering van onderwijs én kennis opnieuw een politiek thema wordt. Het is onaanvaardbaar dat ieder jaar duizenden kinderen de school verlaten zonder een basisdiploma en zelfs zonder een fatsoenlijke taalkennis. Het is evenzeer onaanvaardbaar dat het (lage) onderwijsniveau van de ouders een grote indicatie geeft over (het gebrek aan) slaagkansen van de kinderen. Dit draait niet alleen om een verbetering van het systeem van studiebeurzen. Er zijn ook kleinere klassen nodig om een meer persoonlijke begeleiding mogelijk te maken. Het leerprogramma moet diverser worden, waar het vandaag te veel een afspiegeling is van de kennis en leefwijze van de blanke middenklasse. Vormen van tweedekans- en volwassenenonderwijs moeten meer mogelijkheden krijgen en onthaaltrajecten voor nieuwkomers worden uitgebreid. Ten slotte is er meer aandacht voor nieuwer vormen van uitsluiting nodig, zoals de ongelijke toegang tot Informatie- en Communicatie Technologie. De mate waarin kinderen thuis over een computer beschikken, toegang tot internet hebben en een ondersteuning in het hanteren van de ongekende informatiestroom, wordt cruciaal voor de toekomstige ontwikkeling. Computeranalfabetisme en kennisarmoede zijn aandachtspunten voor de toekomst. Onvoldoende aandacht hiervoor versterkt de bestaande ongelijkheden in het onderwijs.
- Een werkgelegenheids- en een huisvestingsbeleid moeten deel uitmaken van een stedelijk armoedebeleid. In de steden vinden we immers de sterkste sociale contrasten en de hoogste percentages van lage inkomens, bestaansminimumtrekkers, werklozen en zelfs daklozen. Tegelijkertijd en in dezelfde buurten, zijn er concentraties van migranten, maar ook van asielzoekers, uitgeprocedeerden, illegalen en zwartwerkers uit voormalige Oostbloklanden. Een duidelijke keuze voor een (groot)stedenbeleid in Vlaanderen is een voorwaarde om de minimum levenskwaliteit aan iedere inwoner te garanderen.
- Een sociaal beleid vereist verder het garanderen van de sociale grondrechten, zoals die in art. 23 van de Belgische Grondwet zijn opgenomen. Naast het garanderen van deze materiële rechten gaat het ook om een *erkenning van armen als volwaardige burgers*, met

aanvaarding van vormen van een eigen cultuur en een leefwereld die gevormd is door hun overlevingsstrijd. De dialoogmethode, in ontwikkeling sinds het Algemeen Verslag over de Armoede, vormt een instrument om een permanente betrokkenheid van armen bij het beleid en bij de samenleving te verankeren. Onder meer de organisaties waar armen het woord nemen spelen hierbij een cruciale rol.

4.2 Nieuwe achterstellingen voorkomen

Het gaat er echter niet alleen om de oude ongelijkheden en uitsluitingen. In de risicomaatschappij ontstaan ondertussen aan een snel tempo nieuwe ontwikkelingen die de bestaande ongelijkheden aanvullen en versterken. Waar het voorgaande over evidente, bijna traditionele solidariteitsproblemen gaat, betreft het hier nieuwe thema's en aanzetten tot remedies.

Milieu: minder vervuiling gelijkverdelen

Al te vaak worden ecologische problemen afgewenteld op sociaal zwakkere groepen. Nemen we de ruimtelijke spreiding: wie woont er naast of onder viaducten, bij drukke verkeersinfrastructuur of bij industriezones? Kent u veel vervuilende bedrijven of inrichtingen in villawijken? Even ongelijk zijn de gezondheidsverschillen: niet toevallig zijn er meer longaandoeningen bij mensen uit lagere sociaal-economische klassen. Zij piepen en puffen (met dure puffers) het meest bij smog- en ozonconcentraties. Wie kan gezonde biogroenten of biolees betalen, wanneer dit nog steeds meer kost dan de producten van de agro-industrie? Wie kan biologische geproduceerde babyvoeding kopen, wie enkel de Aldi-producten? Wie woont er in ruime en goed en soms zelfs ecologisch verwarmde geïsoleerde huizen, wie in tochtige en soms zelfs vochtige huurwoningen, met mazoutkachels of dure elektrische verwarming (die goedkoop in aanschaf is voor de huiseigenaar)? Ook mobiliteitskansen verschillen: voor wie is de kostprijs geen probleem, wie is financieel, materieel, cultureel of fysisch beperkt in haar of zijn mogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt? Wat als levenskwaliteit wordt ervaren, verschilt tussen mensen én tussen sociale groepen en klassen. Duidelijk is echter dat heel wat milieu- en gezondheidsrisico's de oude sociale ongelijkheden volgen. Er is een gebrek aan *ecologische rechtvaardigheid* in onze samenleving. In het verleden richtte de groene beweging zich soms te gemakkelijk op de mondige en hogergeschoolde middengroepen. Zij konden de problemen van milieu en kwaliteit van leven op de agenda zetten en de politieke wereld mobiliseren. Een sociaal-groene invalshoek wil deze middenklassevertekening corrigeren: kwaliteit van leven is een doelstelling voor iedereen. Die sociale component moet onlosmakelijk deel uitmaken van ieder milieu-, ruimtelijk en gezondheidsbeleid.

Empowerment als wapen tegen onvoldoende tijdskapitaal

Naast milieurisico's vormen *tijdsrisico's* in toenemende mate een factor van ongelijkheid. De ongelijke verdeling van economisch, sociaal en cultureel kapitaal maakt dat niet iedereen dezelfde troeven heeft om keuzes te maken in de risicomaatschappij. Deze ongelijkheid heeft ook zijn weerslag op de wijze waarop mensen met tijd omgaan en keuzes kunnen maken uit de toenemende mogelijkheden in een constant tijdsbudget. Voortbouwend op Bourdieu spreek ik van een ongelijke verdeling van *tijdskapitaal*. Hieronder versta ik de middelen en vaardigheden om een tijdsmanagement uit te bouwen, om als individu bevredigende keuzes te kunnen maken in de tijdsbesteding en tijdsverdeling.

Tijdskapitaal vormt een onderdeel van zowel economisch, sociaal als cultureel kapitaal. De meest rauwe ongelijkheid inzake tijd blijft de ongelijkheid voor de dood. Rijken en hogergeschoolden leven langer, armen sterven vroeger: dit vormt de meest fundamentele ongelijkheid in tijdsverdeling, onderliggend aan de economische ongelijkheid. De ongelijke verdeling van economisch kapitaal maakt ook dat mensen met hogere inkomens en vermogens meer toegang hebben tot middelen om de levenskwaliteit en het tijdsbudget te verruimen. Ze kunnen meer taken uitbesteden of een beroep te doen op betaalde diensten: van poetsvrouwen over tuinmannen (of van poetsmannen over tuinvrouwen) tot chauffeurs, van werkmannen of -vrouwen tot kinderoppas, van copywriters tot een secretariaat. De ongelijke verdeling van het tijdskapitaal is ook

onderdeel van het *sociaal kapitaal*. Informele netwerken kunnen tijdswinst opleveren. Je kunt een beroep doen op andermans tijd, contacten en kennissen. Ook hier hebben armen zwakkere netwerken. Ten slotte is de ongelijke verdeling van tijdskapitaal een onderdeel van de ongelijkheid inzake het cultureel kapitaal. De vaardigheden om met tijdskeuzen, planning, onzekerheid om te gaan, zijn zeer ongelijk verdeeld. Hoger opgeleiden hebben vaak meer kans tot autonomie in hun tijd. Ze hebben meer autonomie in hun job, moeten geen tijd spenderen aan een dagelijkse overlevingsstrijd en zijn sterker gewapend om te plannen en met onzekerheid om te gaan.

Een dergelijke interpretatie wekt de illusie dat de klassieke hoog/laag verdeling van rijkdom volledig samenloopt met de verdeling van tijdskapitaal. Vele bestaansminimumtrekkers of werklozen beschikken over een zee van tijd: in hun werkloosheidsonderzoek bestempelden Kroft, Engbersen en hun collega's (1989) werklozen als mensen met een teveel aan tijd, maar een tekort aan werk en inkomen. Daar tegenover staat de hogere middenklasse van tweeverdieners die Juliet Schor '*money rich and time poor*' noemt. Tijdskapitaal is daarom meer dan het louter tijdsbudget dat mensen hebben, het heeft in de eerste plaats te maken met de *vaardigheden* om keuzes te maken, om met flexibiliteit en een overschot aan activiteiten om te gaan, om (indien aanwezig) werk en sociaal leven te combineren. Het gaat om de mate waarin mensen meester zijn van hun tijd. Zijn zij meer of minder geslaagde planbureaus van hun eigen leven? Zo bekeken verbleekt het overschot aan tijd bij sommige armen of werklozen al gauw, vergeleken met hun financiële mogelijkheden om die tijd in te vullen.

Samengevat bepaalt de vaardigheid die mensen hebben om met tijdsmanagement en onzekerheidsmanagement om te gaan in een individualiserende en versnellende risicomaatschappij in steeds grotere mate de sociale mobiliteit van mensen, zelfs de mogelijkheid om nog mee te kunnen op de arbeidsmarkt of in de gehele maatschappij. Een sociaal-groene aanpak legt daarbij twee onlosmakelijk verbonden accenten. Aan de ene kant is het nodig individuen en groepen te wapenen (*empoweren*) om met keuzevrijheid en toenemende onzekerheid om te gaan, door betere scholing, financiële mogelijkheden, omkaderende maatregelen, ... Daarnaast is het aangewezen in te grijpen op de onhoudbare versnelling van de collectieve ritmes door een tijdsbeleid gericht op levenskwaliteit (zie 5).

Diversiteit: een veelkleuring beleid voor een kleurrijk Vlaanderen

Een derde element waar een sociaal-groene invalshoek verdergaat dan het liberale, christen-democratische of sociaal-democratische gedachtegoed is de consequente erkenning van de overgang naar een multiculturele maatschappij. Een sociaal-groen beleid vertrekt van diversiteit in alle vormen. Globalisering betekent per definitie een multiculturele wereld. Niet alleen inzake arbeid- en onderwijs, maar ook op cultureel vlak is het nodig om oog te hebben voor het wegwerken van de conflictpunten in het samenleven van mensen van verschillende culturen. Men moet ook de meerwaarde ervan voortdurend aantonen en proberen waar te maken. Dit betekent ook dat in de eerste plaats de aanwezige migranten en asielzoekers volwaardig in onze samenleving dienen te worden geïntegreerd, alvorens bepaalde hooggeschoolde elitegroepen uit derdewereldlanden hier tijdelijk economisch kunnen aangetrokken worden.

Groene bakens voorbij het verhaal van de actieve welvaartsstaat.

Onder meer door deze elementen verschilt het sociaal-groene verhaal van dat van de actieve welvaartsstaat. Het legt bakens voorbij de actieve welvaartsstaat. Participatie wordt niet verengd tot soms zelfs gedwongen participatie of participatie ten allen prijze aan de arbeidsmarkt. *Sociale integratie* staat centraal in het groene verhaal. Kunnen werken is voor velen cruciaal voor sociale integratie, maar deze mag daartoe niet worden beperkt. Sociale netwerken zijn cruciaal voor *sociale cohesie*: hier moet *verbondenheid* vorm krijgen. Dit heeft gevolgen voor het arbeidsmarktbeleid. Ondanks de druk op segmenten van de arbeidsmarkt zijn er periodes in het leven waar mensen minder moeten kunnen werken. Naast de reguliere economie blijft een sector van sociale economie noodzakelijk. Ten slotte moet de kwaliteit van de arbeid hoger op de politieke en syndicale agenda

komen, in overleg met vakbonden. Dit alles betekent wel dat Agalev er in moet lukken om sterker te wegen op het sociaal beleid en het armoedebeleid dan vandaag het geval is.

5. Levenskwaliteit als centraal begrip van een sociaal-groen beleid

Streven naar levenskwaliteit is hét kenmerk van een ecologische benadering van de samenleving. Het komt erop aan die kwaliteit te vrijwaren voor iedereen in ons land, ze te delen met alle aardbewoners en met de volgende generaties. Het is ook een keuze om de mens centraal te stellen in het groene verhaal, in plaats van de kille taal van economische groeicijfers, competitiviteitsbarometers of beursindexen. De verdere en ongebreidelde toename van de welvaart is niet de hoofdbekommernis, wel het welzijn van mensen. In plaats van een milieuvernietigende expansie gericht op steeds meer, gaat het erom te genieten van de ongekende welvaart aan het begin van de 21ste eeuw en die te problematiseren waar de duurzaamheid ontbreekt. *Niet meer, maar beter* is het uitgangspunt van een duurzaam beleid voor meer levenskwaliteit. Naast de kwaliteit van de leef- en woonomgeving of de kwaliteit van ons voedsel is het hebben van tijd om van dat alles te genieten een van de meest cruciale elementen aan het begin van de 21ste eeuw.

5.1 Tijdtekort: het probleem bij uitstap van de 21ste eeuw

Het heeft zeer lang geduurd voor tijdsproblemen op de maatschappelijke en politieke agenda kwamen. De hoge zelfmoordcijfers in ons land waren als argument niet overtuigend genoeg. Het feit dat België een van de koplopers is inzake gebruik van antidepressiva, slaap- en pepmiddelen deed evenmin een alarmsignaal rinkelen. De crisisjaren hadden het arbeidsethos flink versterkt. Productiviteitsstijgingen en grotere flexibiliteit waren noodzakelijke toegevingen om onze competitiviteit in stand te houden.

Tijdtekort is daarbij een van de meest gehoorde klachten bij jonge gezinnen. Door veralgemening van de arbeidsmarktparticipatie, groeiende productiviteits- en flexibiliteitseisen en een meer consumptieve en prestatiegerichte invulling van de niet-arbeidstijd is de combinatie tussen arbeid, gezin en sociaal leven voor vele tweeverdieners en eenoudergezinnen problematisch. We hebben het nog nooit zo goed gehad als vandaag, maar het ontbreekt vele mensen aan de tijd en de cultuur om er van te genieten. **Onthaasting** is een verzamelbegrip voor een anders en duurzamer omgaan met tijd en behoeften. Het *doel* is mensen de keuzemogelijkheden te geven om de kwaliteit van hun leven te verhogen. Dit hangt samen met het *verhogen van de autonomie* van mensen ten aanzien van de arbeidsmarkt en de consumptiemarkt, maar evenzeer met een emanciperende tijdspolitiek.⁴

5.2 Een beleid gericht op pluri-activiteit

Levenskwaliteit primeert op de actieve welvaartsstaat. Hier wordt het streven verdedigd naar een pluri-actieve samenleving, waar arbeid en sociale activiteiten beter combineerbaar zijn en beter gespreid over de levensloop. Noch individuele levens, noch een sociaal-economisch beleid mogen volledig worden gedomineerd vanuit de economische of de arbeidssfeer. De mens is – in termen van Hannah Arendt – meer dan een *animal laborans*. Om dit te bereiken introduceerde Mieke Vogels naar Nederlands voorbeeld de notie ‘combinatiebeleid’: een beleid dat er op gericht is arbeid, gezin en sociaal leven beter te combineren, met aandacht voor zorgtaken, verbondenheid en maatschappelijke en politieke engagementen.

Het gaat dus niet om de keuze tussen arbeid en niet-arbeid, maar over de vraag hoe men beide kan combineren. Niet of/of maar en/en is de invalshoek van tijdspolitiek. Het sleutelbegrip is ‘*pluri-activiteit*’. Voortbouwend op het werk van Guy Aznar en van Andre Gorz definieert de Vlaamse arbeidssociologe Katrijn Vanderweyden (1999: 27-28) een pluri-actieve samenleving als ‘*een samenleving waarin individuen een reële keuzevrijheid hebben om in de synchronie of in de diachronie van hun leven via een diversiteit van activiteiten deel te nemen aan het gemeenschappelijk gebeuren*’. Een reële keuzevrijheid verwijst daarbij naar financiële en institutionele mogelijkheden om samen met loonarbeid of afwisselend met loonarbeid te kunnen kiezen. Reële keuzevrijheid slaat echter ook op de culturele

normering: worden zowel keuzes van mannen als vrouwen, van hoog- of laaggeschoolden, van kaderleden en arbeiders als volwaardige en positieve keuzes erkend door het bedrijf of de organisatie, de familie- en kennissenkring en de maatschappij als geheel?

De overgang van een jobmaatschappij naar een multi- of pluri-actieve samenleving, met multi-actieve mensen, is een van de toekomstscenario's van werk die ook Ulrich Beck (2000: 57-61) schetst in zijn *'Schöne neue Arbeitswelt'*. Om tot zo'n pluri-actieve samenleving te komen ziet Vanderweyden scenario's van herverdeling van tijd en/of de piste van een onvoorwaardelijk basisinkomen. In beide scenario's staat het herwaarderen van activiteiten buiten de loonarbeid centraal. Klassieke pistes van arbeidsherverdeling zijn er daarentegen in de eerste plaats op gericht iedereen aan een betaalde baan te helpen, vanuit de vaststelling dat loonarbeid een dominante factor van maatschappelijke integratie is en moet blijven. Ook pistes om (zorg)activiteiten om te vormen tot (al dan niet betaalde) arbeid door een verruiming van het arbeidsbegrip focussen meer op een versterking van arbeid als enige toegangspoort tot maatschappelijke integratie. In een pluri-actieve maatschappij wordt het hebben van een betaalde job een van de manieren waarmee een individu zich kan verbinden met de ruimere maatschappij of er een bijdrage toe kan leveren. Andere activiteiten en levenssferen vormen evenwaardige poorten tot burgerschap en worden als gelijkwaardig(er) erkend.

Andere activiteiten, die te maken hebben met zorgtaken, maar evenzeer met maatschappelijke engagementen, burgerschapsvorming of persoonlijke ontplooiing, meer waarderen en meer ruimte geven ten aanzien van arbeid, dat vraagt om een sterker *combinatiebeleid*. Een beleid dat individuen ook reëel toelaat de verschillende levenssferen te combineren op een ontspannen en onthaaste wijze (Van Dongen, e.a. 2001; Jacobs, 2001; Vogels, 2001). Dit overstijgt persoonlijke keuzemogelijkheden en vereist een tijdsbeleid.

Het combinatiemodel vormt de opvolger van het klassieke kostwinnersmodel, dat in de naoorlogse periode – en vooral in de jaren '50 en '60 zijn hoogtepunt kende. Het uitgangspunt van het volledig combinatiemodel is dat zoveel mogelijk mannen en vrouwen tijdens hun levensloop de beroeps- en gezinsarbeid en de andere activiteiten kunnen combineren. Men wil daarbij vermijden dat een van de hoofdactiviteiten daarbij in de verdrukking komt. Mannen en vrouwen moeten in iedere levensfase voldoende tijd kunnen besteden aan de diverse activiteiten (Van Dongen, e.a.: 104). Meer gelijkheid tussen man en vrouw gaat samen met een grotere keuzemogelijkheid en differentiatie op de arbeidsmarkt. Combineren betekent immers niet gedwongen worden tot een of/of-keuze, maar kunnen kiezen voor en/en. Het gaat niet om een combinatie in zijn maximale vorm, maar om een streven naar het gelijktijdig waarmaken van verschillende rollen. Omdat er maar 24 uur in een dag beschikbaar zijn, betekent het opnemen van meerdere rollen automatisch dat er niet langer vanuit een rol, met name die van werkende, beslag kan worden gelegd op bijna alle tijd. Het betekent een moeizaam dansen op de slappe koord van een geïndividualiseerde keuzebiografie, gespannen boven de turbulente en verlokkelijke uitdagingen van de risicomaatschappij. In iedere levensfase zijn andere evenwichtstechnieken noodzakelijk, maar een zekere spanning en een zeker tijdsrisico blijven het combinatiemodel eigen.

Om die tijdsrisico's te beperken is een aantal structurele maatregelen noodzakelijk. Daarbij moet het aantal uren van een normale voltijdse betrekking licht verminderen tot een norm van 35 uur per week, waarbij men het huidige Franse beleid inzake arbeidstijd als uitgangspunt neemt. Anderen spreken over lange deeltijdbanen als nieuwe norm voor een standaard 'voltijdse' arbeidstijd tussen de 30 en de 32-uren per week (Jacobs, 2001: 52). Binnen een combinatiemodel staat het *levensloopperspectief* centraal. Elke menselijke activiteit is een onderdeel van de levensloop en dus onderdeel van een tijdsverdeling op langere termijn. De tijdsbesteding van individuen en de verdeling van die tijd binnen gezinnen is immers sterk afhankelijk van de levensfase en de gezinsfase. Een pas afgestudeerde vrijgezel heeft een andere tijdsbesteding en andere mogelijkheden op de arbeidsmarkt dan een vader of moeder van 3 jonge kinderen. Een 55-jarige kijkt anders aan tegenover overuren en flexibiliteit dan diezelfde alleenstaande. Daarom is een graduele aanpak wenselijk, zelfs met het verrekenen van overuren tegenover een kortere standaardwerktijd.

Niet ieder combinatiebeleid leidt evenwel tot onthaasting. Sommigen (Van Dongen, e.a., 2001) gaan zover het combinatiemodel als motor van de actieve welvaartsstaat naar voor te schuiven. Kiezen voor pluri-activiteit betekent evenwel kiezen voor een verhaal met andere invalshoeken. Daarbij sluit het combinatiemodel aan bij het concept van een *transitionele arbeidsmarkt*, met overgangen tussen verschillende beroeps- en levenssituaties, maar waarbij de sociaal-groene benadering de nadruk legt op levenskwaliteit en burgerschap.

Vandaag wordt een aantal maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid uit de jaren '80 en '90 omgebouwd tot maatregelen die een betere combinatie tussen loonarbeid en het leven naast de arbeid mogelijk moeten maken. Drie soorten tijdsmaatregelen kunnen een betere combinatie tussen arbeid en andere activiteiten mogelijk maken. In de eerste plaats gaat het om de *vermindering van de conventionele arbeidstijd* en de collectieve hervormingen van de arbeidstijd. De Franse overschakeling naar een 35-uren-week is een voorbeeld van dergelijke globale arbeidsduurvermindering. In de tweede plaats gaat het om *een uitbreiding van individuele keuzes* en mogelijkheden om voor specifieke situaties de arbeidsloopbaan te onderbreken of de arbeidstijd te verminderen. Alle voorwaardelijke *zorgkredieten* vallen hieronder, van zwangerschaps-, borstvoedings- en ouderschapsverlof tot verlof om zieke familieleden te verzorgen en palliatief verlof. Ook educatief en politiek verlof zijn voorwaardelijk. Een derde groep vormen de meer algemene maatregelen die *een algemeen tijdskrediet* mogelijk maken. De minderheid die gebruik maakte van (of recht had op) loopbaanonderbreking hoefde zich niet te verantwoorden waaraan de vrijgekomen tijd zou worden besteed. De piste van een volwaardig tijdskrediet *verankerd in de sociale zekerheid* is hier het streefdoel op termijn. Bekijken we deze drie pistes van naderbij.

5.3 De langzame evolutie naar een 35-urenweek?

Zonder een discussie over de begrenzing van de arbeidstijd, stelt Eric Corijn (2000: 86), blijft onthaasting altijd een beetje 'uitstappen' uit het arbeidsproces. Individuele strategieën van uitstapregelingen en tijdskredieten hebben slechts een indirect effect op de collectieve ritmes. Ieder onthaastingsdebat moet daarom ook die sociale ritmes ter discussie stellen. Dat gebeurde ten dele met de geleidelijke invoering van de 35-urenweek in Frankrijk, waar dit het centrale arbeidsdebat in de jaren '90 vormde. Toch was de reductie van de arbeidstijd nog in de eerste plaats bedoeld om de werkloosheid te bestrijden. Een te voorzichtige aanzet tot arbeidsduurvermindering wordt in België gegeven door federaal minister van Werkgelegenheid en Gelijke Kansenbeleid Laurette Onkelinx. Zij trekt aarzelend de kaart van een combinatiebeleid in haar *'wetsontwerp betreffende de verzoening van werkgelegenheid en kwaliteit van het leven'* (Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, 11 juni 2001) en wil op een algemene wijze de arbeidsduur verminderen tot 38 uur per week. Het gaat om een consolidatie, waarbij de laatste sectoren met hogere arbeidstijden nu gedwongen worden zich bij de maatschappelijke evolutie van de voorbije jaren aan te sluiten. Een tweede pakket maatregelen wil de ondernemingen evenwel aanmoedigen om de wekelijkse arbeidsduur verder te verminderen onder de 38 uur per week en/of om de *vierdagenweek* in te voeren. Net deze piste vereist verdere uitwerking. Net zoals de vrije zaterdag kan dit tot een culturele omwenteling leiden. Deze tweede maatregel is zuiver conventioneel: de sociale partners moeten hierover akkoorden bereiken en bepalen per sector en per bedrijf hoe ver zij gaan.

Met deze wetsontwerpen zet de paarsgroene federale regering een goede, maar te beperkte stap in de richting van een arbeidsduurvermindering. Deze beperkingen moeten meer ruimte geven voor een pluri-actieve maatschappij. Zulke verminderingen van de arbeidsduur vormen een structurele voorwaarde om tot een betere combinatie van arbeid en andere activiteiten te komen. Een absolute garantie bestaat evenwel niet. Aan bedrijfskant bestaat het risico dat de arbeidsduurvermindering via overuren vervalt, zeker in een periode van economische bloei en kraptes in sommige sectoren op de arbeidsmarkt. Bovendien wijzen Elchardus en Huysseune (2000: 252) fijntjes op de paradox dat mensen met de grootste tijdsdruk eigenlijk geen werktijd meer hebben, zodat deze ook niet kan worden verkort. Het wijst op de noodzaak van een ruimere culturele verandering om arbeid en andere levensdomeinen te combineren, met andere keuzes in verschillende levensfasen. Aan de kant van de werknemer blijft de invulling van vrij te komen tijd alleszins een *black box*, die zal verschillen van individu tot individu.

5.4 Voorwaardelijke zorg- en leerverloven

Een tweede groep maatregelen om arbeid en andere activiteiten beter te kunnen combineren zijn de voorwaardelijke of thematische verlofregelingen. Bij *voorwaardelijke zorg- of leerverloven* hebben sommige groepen van werknemers het recht om hun arbeid tijdelijk te onderbreken of te verminderen, als ze aan de voorwaarden voldoen. Die hebben in de eerste plaats met *zorg* te maken. Het emotionele appel dat uitgaat van de komst van kinderen, maar ook van de behoefte aan mantelzorg voor zieken en stervenden, is sterk genoeg om de eisen van de economie en de arbeidsmarkt even opzij te zetten. Deze voorwaardelijke verloven blijven echter het karakter van uitzonderingssituaties behouden, waarbij enkel tijdelijk van de norm van (voltijdse) arbeidsparticipatie wordt afgeweken wegens specifieke omstandigheden.

De oudste van deze uitzonderingen vormt het *zwangerschaps- en bevallingsverlof* voor vrouwen. Dit zwangerschapsverlof kan worden verlengd met *borstvoedingsverlof*, afhankelijk van de sector van tewerkstelling. Mannen kenden een minieme tegenhanger van het zwangerschapsverlof. In België kreeg een man anno 2001 welgeteld drie werkdagen wanneer een zoon of dochter wordt geboren. Na drie dagen was het 'klein verlet' gedaan. *Back to business*, letterlijk. In 2002 wordt in België het recht op 10 dagen vaderschapsverlof een feit: een kleine stap van zeven dagen meer levenskwaliteit.

Een stap verder vormt het recente recht op *ouderschapsverlof*. Elke werknemer met kinderen heeft in Vlaanderen het recht om per kind gedurende drie maanden voltijds of gedurende zes maanden halftijds ouderschapsverlof te nemen, in een aaneengesloten periode. Dit recht bestaat tussen de geboorte van het kind en de leeftijd van vier jaar. De bedoeling is dat voor alle sectoren tegenover dit recht een ouderschapsvergoeding staat. Hoewel een belangrijke stap vooruit, blijft de regelgeving dag en nacht verschillen met die in de Scandinavische landen. Zo creëerde Zweden al in 1974 betaald ouderschapsverlof, zowel voor de vader als voor de moeder. In 1980 werd een recht op zorgverlof voor zieke kinderen ingesteld, waarbij mannen en vrouwen tot 60 dagen zorgverlof konden opnemen per kind en per jaar. In 1993 kwam er een maand niet overdraagbaar ouderschapsverlof voor de vader na de geboorte. Tegen deze achtergrond hoeft het volgens Dominique Méda (2001: 116-128) niet te verwonderen dat de arbeidsparticipatie van vrouwen in Zweden bij de hoogste van Europa is en dat deeltijdarbeid er vooral bij mannen toeneemt. We spreken over een andere cultuur. Maar vanuit een onthaastingsperspectief bekeken is de enig mogelijke vaststelling: *'niet zo gek, die Zweden...'* Naast de zorgverloven is de beschikbaarheid van *kinderopvang* een cruciale voorwaarde voor jonge ouders om een job te kunnen combineren met zorg voor kinderen en een voldoende levenskwaliteit. Vlaanderen is de afgelopen jaren aan een inhaalbeweging begonnen, waarbij Agalev-minister Mieke Vogels wil gedurende deze legislatuur op vier jaar 10.000 opvangplaatsen bij creëren.

Een heel andere vorm van voorwaardelijk zorgverlof is het recht op 12 maanden voltijds of 24 maanden deeltijds *verlof voor de verzorging van een zieke gezins- of familielid*. Ten slotte is er het recht op het bieden van palliatieve zorg, waarvoor een werknemer tweemaal een maand mag thuisblijven. Opvallend is ook dat – zeker in Vlaanderen – het steeds om zorgkredieten van minstens een maand gaat, vaak om langere periodes. Daarbij zijn vaak omslachtige procedures voorzien. Nochtans is zorgtijd vaak niet voorspelbaar en heel kortlopend. Een ziek kind of een gehospitaliseerde partner zijn vaak weinig gepland en vragen om een direct en kort zorgverlof van enkele dagen, of zelfs in de vorm van uren of halve dagen. Bij een verstandige werkgever is hiervoor ruimte, maar dan in de schemerzone van wettelijke regelingen. Dit soort minimale zorgkredieten zou evenwel een recht moeten worden voor mannen én vrouwen.

Naast de zorgverloven vormt het (oude) recht op *educatief verlof* een buitenbeentje in de voorwaardelijke verlofregelingen. Al lang voor de hype rond levenslang leren was voorzien dat werknemers voor bepaalde opleidingen en mits het binnenbrengen van alle aanwezigheidsattesten enige ruimte moesten krijgen om werk en opleiding te combineren. Ten slotte is er nog het (te beperkte) recht op *politiek verlof*. De beperktheid hiervan is een vertaling van de ongelijke waardering

voor de politieke inzet in de sfeer van burgerschap tegenover de verloonde inzet in de economische sfeer.

In sommige economische sectoren gaat men de zorg- en opleidingsverloven verder uitwerken. Toonaangevend was hier het *Vlaams Intersectoraal akkoord voor de social profitsector 2000-2005* dat een sterke groene stempel vertoont. In het 'social profit'-akkoord stond voor de eerste keer niet een lineaire loonsverhoging centraal, maar werden er specifieke maatregelen uitgewerkt op basis van twee principes: gelijkberechtiging van werknemers en kwaliteit van het leven. Bekijken we bij wijze van voorbeeld het kwaliteitsaspect in detail. De voorbije jaren werd vooral gevraagd om rekening te houden met de flexibele noden van de werkgevers. In het akkoord wordt voor het eerst aandacht besteed aan de flexibele noden van de werknemer. Dit leidde tot de instelling van een *zorgkrediet* waarover elke werknemer uit de Vlaamse social profit beschikt van maximum een jaar, op te nemen om zorg te dragen bijvoorbeeld voor een ziek kind of een terminaal ziek familielid. Verder krijgt elke werknemer een *loopbaankrediet*: de mogelijkheid om per vijf jaar beroepsactiviteit drie maanden verlof op te bouwen, met een maximum van een jaar na twintig jaar beroepsactiviteit. Hier gaat het om een *onvoorwaardelijke* recht. Verder wordt het voor werknemers binnen de social profit aantrekkelijker om deel te nemen aan vorming. Vele werknemers in de social profit werken in emotioneel en/of fysisch zware en belastende beroepen, waardoor ze vaak op het einde van hun loopbaan te maken hebben met een burnout gevoel. Via zogenaamde *landingsbanen* worden werknemers van boven de vijftig jaar gestimuleerd om toch aan de slag te blijven door het halftijds werken voor deze groep aantrekkelijker te maken. Ten slotte wordt voor de zware beroepen voorzien in een geleidelijke arbeidsduurvermindering vanaf de leeftijd van 45 jaar. Andere sectoren kunnen zich op delen van dit akkoord inspireren, al sputtert de uitvoering hier en daar.

Samengevat laten de voorwaardelijke verloven mannen en vrouwen toe om op individuele basis (en soms verplicht) tijdelijk de arbeidsmarkt te verlaten of hun arbeidsparticipatie te verminderen. Hiervoor worden strikte voorwaarden opgelegd: het individu moet zich verantwoorden met zwangerschapsattesten, geboortattesten, borstvoedingsattesten of andere medische briefjes, of met aanwezigheidsattesten bij opleidingen. Deze regelingen vereenvoudigen de combinatie arbeid en zorg tijdelijk, aangepast aan sleutelmomenten in de levensloop, maar houden voltijdse participatie als norm. Naast de individuele keuzes om zorgtaken op te nemen is het volgens de Vlaamse gezinssociologe Thérèse Jacobs (2001: 26) een zaak van de overheid om de zorgrollen van de werknemers te waarderen door een deel van het gederfde loon bij te leggen in de gevallen waarbij zorgverlof een betaald verlof is. In dat geval kan de mate van waardering ook worden afgeleid uit de hoogte van de vervangingsuitkering en enige soepelheid in de regelgeving. Er is met andere woorden nog werk aan de winkel.

5.5 De langzame groei van het recht op tijdskrediet

Net over de drempel van de 21ste eeuw groeit in Vlaanderen een voorzichtige ombouw van een werkloosheidsbeleid naar een ruimer tijdsbeleid, waarbij individuen autonoom kunnen beslissen om hun arbeidstijd te beperken en niet moeten verantwoorden waaraan ze de vrijgekomen tijd willen besteden. Vijf soorten maatregelen vallen onder deze ruimere noemer: het stimuleren van deeltijdarbeid door een gedeeltelijke vergoeding van het gederfde loon, de uitbreiding van individuele formules van tijdsparen, de ombouw van het stelsel van loopbaanonderbreking naar een beperkt tijdsfonds en ten slotte de toekomstpiste van een volwaardig tijdskrediet verankerd in de sociale zekerheid. De laatste en meest verregaande piste blijft die van een basisinkomen.

Deeltijdarbeid aanmoedigen

Een eerste vorm van tijdsbeleid vormt het *aanmoedigen van deeltijdarbeid*. Het gederfde loon door individuele arbeidsduurvermindering wordt ten dele gecompenseerd door de overheid. In het Vlaams gewest bestaan er aanmoedigingspremies van de Vlaamse regering voor wie deeltijds gaat werken. Op korte termijn blijft bij deze deeltijdpiste een 'normale' werkweek er een van 38 uur. Wie minder wil werken, wordt dan snel tot deeltijder omgevormd, zonder dat de normaliteit van de voltijdse arbeidstijd verandert. Mensen worden zo *deeltijddeelnemer* aan een maatschappij die

langduriger in bedrijf is (Van den Broek, 1999: 199). Naarmate het aantal deeltijds werkenden drastisch toeneemt, verandert evenwel het culturele beeld van arbeidsparticipatie.

Tijdsparen: zoeken naar een ruil van geld en tijd

Een tweede piste ligt in de uitbreiding van de mogelijkheden tot *tijdsparen*. In Vlaanderen is dit minder bekend dan in Nederland of Duitsland, waar men reeds jaren werkt aan CAO-formules die sterker beantwoorden aan de vraag naar eigen keuzes bij de werknemers. Het arbeidstijdsparen is een verdere stap in deze CAO's-à-la-carte. Binnen een standaardpakket aan arbeidsvoorwaarden zijn bepaalde elementen onderling inwisselbaar. Zo kunnen dagen verworven via arbeidsduurvermindering of opgespaarde overuren worden ingeruild voor een extra lang verlof als sabbatsverlof, maar evenzeer voor vervroegde uittreding of voor studieverlof in het kader van levenslang leren. De tijdstegoeden worden in een tijdbank beheerd en kunnen over langere periodes, tot zelfs over de hele loopbaan, worden overgedragen. Sommigen zien hierin een alternatief voor de bestaande brugpensioensystemen, die de voorstanders van een actief arbeidsmarktbeleid als onhoudbaar bestempelen. Het tijdsparaarsysteem vormt een verdere stap in de uitruil tussen geld en tijd. Te veel gewerkte uren worden niet uitbetaald, maar in tijd omgezet en opgespaard. Zowel voor het bedrijf als voor de werknemers kan dit perspectieven bieden, zeker in sectoren waar in bepaalde periodes van het jaar piekbelastingen voorkomen.

Naast voordelen van tijdssoevereiniteit zijn er evenwel duidelijke risico's aan het tijdsparen. Een eerste risico is dat vormen van collectieve arbeidsduurvermindering geen enkel effect hebben op de dagelijkse arbeidstijd en arbeidsdruk, maar volledig in verlof worden omgezet, wat vandaag reeds op vele plaatsen het geval is. In de dagelijkse puzzel van gezin en arbeid draagt dit weinig bij, tenzij om extra verlof in de schoolvakanties te kunnen nemen. Een tweede risico is dat het systeem de deur openzet naar een grotere werkgeversgestuurde flexibiliteit en naar een grotere druk (en mogelijk ook bereidheid) om overuren te presteren. In plaats van onthaasting kunnen dergelijke regelingen de druk op de ketel verhogen. Mensen worden gestimuleerd nog meer te werken en zien een ongebruikt tijdskrediet aangroeien. De cultuur om dit op te nemen komt evenwel niet tot stand. Een laatste manifest gevaar is dat grote niet opgenomen tijdskredieten op zeker moment toch in geld worden omgezet, waardoor ieder onthaastingseffect verdwijnt en het netto-effect een drastische verhoging van de arbeidstijd is. Wie tijdsparen als een instrument voor onthaasting wil gebruiken in CAO-besprekingen, moet deze valkuilen vermijden door sluitende garanties. Vanuit een sociaal-groene invalshoek zijn dergelijke formules niet uitgesloten, maar zeker geen prioriteit.

Loopbaanonderbreking in hervorming

Een derde piste biedt de huidige *omvorming van het stelsel van loopbaanonderbreking*. Vanaf 1985 gaf het stelsel van loopbaanonderbreking in België aan (een beperkte groep) werknemers de mogelijkheid om hun loopbaan geheel of gedeeltelijk te onderbreken gedurende een bepaalde tijd, om daarna de job weer op te nemen. Baanbrekend aan het stelsel was dat de loopbaanonderbreker zich niet hoefde te verantwoorden voor de reden van zijn beslissing. Zij of hij kon autonoom kiezen om van dit recht gebruik te maken. De loopbaanonderbreker ontving daarvoor een premie, op voorwaarde dat zij of hij door een werkloze werd vervangen.

Van een maatregel om de werkloosheid te bestrijden evolueerde het stelsel in de jaren '90 tot een maatregel die de loopbaanonderbrekers een betere levenskwaliteit kon garanderen. Het nemen van een sabbatical was niet langer het voorrecht van oudere universiteitsprofessoren. Op het einde van de loopbaanonderbreking was er een terugkeerrecht voor de loopbaanonderbreker. In 2001 telde België meer dan 100.000 loopbaanonderbrekers, waarvan de helft werkzaam was in overheidsdienst, de andere helft in de privé-sector. In minder dan 30% van de gevallen ging het om een voltijdse onderbreking: de brede waaier aan deeltijdse vormen slaat duidelijk meer aan.

De krappere arbeidsmarkt en de toegenomen aandacht om arbeidsdeelname en andere activiteiten beter op elkaar af te stemmen, maakten een hervorming van het Belgische stelsel van loopbaanonderbreking noodzakelijk, met voorzichtige en beperkte stappen in de richting van een

tijdsfonds. Na een beslissing van de sociale partners (CAO 77 van de Nationale Arbeidsraad van 14 februari 2001) krijgt vanaf 2002 elke werknemer die minstens een jaar heeft gewerkt, recht op een jaar loopbaanonderbreking. Dit kan voltijds of halftijds worden opgenomen over de hele loopbaan, maar wel in perioden van telkens drie maanden. Daartegenover staat een vergoeding van zo'n 370 Euro bij een voltijdse onderbreking, die oploopt tot bijna 500 Euro bij een anciënniteit van tenminste vijf jaar. In een aantal gevallen verstrekt de Vlaamse overheid boven op deze federale regelgeving nog een aanmoedigingspremie als zorgkrediet of opleidingskrediet.

Het in tijd ruimere recht op loopbaanonderbreking (tot vijf jaar) voor een beperkte groep wordt vanaf 2002 ingeruild voor een beperkter recht in tijd (maximum een jaar) voor een grotere groep. De vreugde over de veralgemening wordt dan ook getemperd door de beperking van de duurtijd. Daarnaast is het nieuwe stelsel minder flexibel: het gaat om voltijdse of halftijdse loopbaanonderbreking, waar tot 2002 ook verminderingen van de arbeidsduur met een vijfde, een vierde en een derde mogelijk waren. Wat de duurtijd betreft, komt er in het sociaal overleg per sector evenwel een beweging op gang naar een hernieuwde uitbreiding van de duurtijd. Met deze hervorming is een eerste stap gezet naar een volwaardig tijdsfonds in de sociale zekerheid. Hier ligt het perspectief op korte termijn van een sociaal-groene invalshoek.

Een tijdsfonds in de sociale zekerheid

De omvorming van het stelsel van loopbaanonderbreking tot een beperkt tijdsfonds is een sociaal-groene maatregel. De stap is evenwel nog te beperkt en er is geen eensgezindheid over een globale bijsturing. Door een onvoldoende onderbouwd beleid dreigt men de chaos aan elkaar overlappende en niet op elkaar afgestemde werkloosheidsmaatregelen te vervangen door een even grote chaos aan evenmin op elkaar afgestemde tijds- en onthaastingsmaatregelen. Het is dus nodig het denkkader achter de hervorming van het stelsel van loopbaanonderbreking tot een beperkt tijdskrediet verder uit te werken. Wat verstaat men dan onder een volwaardig tijdsfonds?

Het creëren van een volwaardig tijdsfonds heeft als doel een recht op levenskwaliteit te verankeren en wettelijk te garanderen door een grotere tijdsautonomie ten aanzien van de arbeidsmarkt. In meer klassieke sociale zekerheidstermen gaat het erom een nieuw risico te verzekeren en een nieuw recht te creëren. Het *risico* is het inkomensverlies als gevolg van een tijdelijke en bewuste niet-deelname of niet-voltijdse deelname aan de arbeidsmarkt. Het *recht* is het recht op een vergoeding of uitkering gedurende deze periode. Zowel het recht om de arbeid te onderbreken als de uitkering zijn afhankelijk van de voorafgaande opbouw ervan. Een deel van de werktijd wordt gekapitaliseerd en in zo'n fonds opgenomen (zie ook Elchardus, 1996: 89). Net zoals bij de werkloosheidsverzekering moeten mensen een bepaalde periode hebben gewerkt en bijdragen betaald. Op basis hiervan kunnen zij een beroep doen op het tijdskrediet. Een dergelijk scenario sluit het dichtste aan bij het *'verzekeringsmodel'*, waarbij de uitkeringsbasis wordt gevormd op basis van verdiensten, de uitkeringen tot op zekere hoogte loongekoppeld zijn en de financiering gebeurt door sociale bijdragen. Autonome arbeid wordt niet rechtstreeks erkend, maar wel onrechtstreeks ondersteund (Cantillon, 2001: 9).

Concreet. Een tijdsfonds zou het recht creëren om gedurende een loopbaan van bijvoorbeeld 40 jaar deze in totaal 5 jaar voltijds te onderbreken of gedurende een langere periode naar deeltijdse tewerkstelling over te schakelen. Per voltijds gewerkt jaar bouwt men een tijdskrediet op van anderhalve maand, ofwel 60 maanden over de hele loopbaan. Wie op de leeftijd van 20 jaar voltijds is beginnen werken, heeft op haar of zijn 28ste al een tijdskrediet opgebouwd van 12 maanden. Daarmee kan die persoon er voor kiezen om een jaar thuis te blijven bij de geboorte van een kind, aanvullend op het zwangerschapsverlof voor vrouwen. Zij of hij kan ook kiezen om twee jaar halftijds te werken, met een bijpassing voor het gederfde inkomen. Daarbij kan men overwegen om de rechten op ouderschapsverlof in het tijdskrediet te integreren, met een bonustijdskrediet per kind. Zo'n extra tijdskrediet per kind kan een eenmalige bonus zijn (bijvoorbeeld 6 maanden per geboren kind) of een tijdskrediet onder de vorm van twee uur per werkweek (zie ook Van Dongen e.a., 2001: 218).

Een volwaardig tijdskrediet is soepeler dan de huidige omgebouwde regeling van loopbaanonderbreking. Wanneer de betrokkene zou kiezen voor een vierdagenweek of een driedaagse werkweek, dan is het opgebouwde tijdskrediet voor een veel langere periode bruikbaar, maar bedraagt de vergoeding verhoudingsgewijs ook maar een of twee vijfde van het volledige bedrag. Het *tijdstip* waarop iemand een tijdskrediet opneemt, is de vrije keuze van de werknemer in zijn of haar persoonlijke biografie. De *reden* waarom is eveneens vrij in te vullen. Men hoeft niet meer te bewijzen dat men borstvoeding geeft, bijscholing volgt, zieke of stervende familieleden heeft. Hier geldt de autonome keuze van het individu, in functie van haar of zijn levenskwaliteit. De uitkeringshoogte bedraagt minimaal die van het omgevormde stelsel van loopbaanonderbreking. Overwogen kan worden, zoals bij de werkloosheidsuitkeringen, om naast de minimale bedragen ook een maximumbedrag in te voeren, zodat een uitkering in beperkte mate afhankelijk kan worden gemaakt van het vroegere loon. De hoogte van het bedrag is evenwel niet bepalend voor de filosofie en de werking van deze te creëren pijler in de sociale zekerheid.

Er zijn heel wat goede *argumenten om tijdskredieten volwaardig uit te bouwen én in de sociale zekerheid op te nemen*. In de eerste plaats gaat het erom een nieuw risico te verzekeren. In toenemende mate wordt de levenskwaliteit van werkenden bedreigd door een te grote druk vanuit de arbeidsmarkt. De mogelijkheden om op een autonome wijze tijd en werk te combineren zijn zeer ongelijk verdeeld. Tijdssoevereiniteit is in vele gevallen een voorrecht van hogeropgeleide en sterkere groepen op de arbeidsmarkt. De instelling van een volwaardig tijdskrediet zou *alle* werknemers een grotere autonomie geven. De maatregel vormt de vertaling van de behoefte van vele mannen en vrouwen om hun participatie aan de arbeidsmarkt meer op hun eigen maat te kunnen invullen en te komen tot een kwalitatievere combinatie tussen loonarbeid en de rest van hun activiteiten en verantwoordelijkheden.

Zowel het beperkt als een volwaardig tijdsfonds vormen een stap naar een meer *genderneutraal* gebruik van onthaastingsmaatregelen. Zolang zorgverloven of loopbaanonderbrekingen uitzonderingsmaatregelen blijven, overleggen gezinnen wie nu het best de arbeidstijd terugschroeft. In vele gevallen blijft de man vervolgens voltijds en gaat de vrouw deeltijds werken. Met een volwaardig tijdsfonds bouwen mannen én vrouwen allebei individuele rechten op, die ze niet op elkaar kunnen overdragen. Aan de ene kant vermindert dit de druk op mannen binnen hun bedrijf of organisatie om toch voltijds te blijven werken: het opnemen van een tijdskrediet is niet langer een uitzondering, maar wordt de normaliteit. Tegelijkertijd schept het ruimte voor een gelijkere verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen.

Een derde voordeel is dat men met het tijdskrediet de sociale zekerheid aanpast aan de 21ste eeuw. De sociale zekerheid mag niet verworden tot een vastgeroest stelsel, resultaat van de sociale strijd van de 19de en vooral de 20ste eeuw, waarbij de risico's voor eens en voor goed zijn vastgelegd. In de hedendaagse risicomaatschappij, met een toenemende veralgemening van het tweeverdienerschap, meer alleenstaanden en meer eenoudergezinnen en met een groeiende tijdsdruk, ontstaan nieuwe behoeften en risico's. Het opnemen van een tijdskrediet in de sociale zekerheid maakt dat die een eigentijds stelsel blijft. Het gaat om een vergroening van de sociale zekerheid. Het tijdskrediet vormt daarbij ook een tegemoetkoming naar groepen met een laag werkloosheidsrisico. Tot in de jaren '70 was de werkloosheid veel beperkter dan vandaag: het ging veeleer om frictiewerkloosheid dan om structurele werkloosheid. Iedereen liep het (kleine) risico om (tijdelijk) in werkloosheid te vervallen, waardoor iedereen ook gemakkelijker geneigd was om bijdragen te betalen. Dat 'zeil van onwetendheid' is vandaag gescheurd. Het is geweten dat bepaalde groepen een veel hoger werkloosheidsrisico kennen, zoals laaggeschoolden of migranten. Anderen hebben een uiterst laag werkloosheidsrisico, bijvoorbeeld ingenieurs computerwetenschappen of juristen. Bij groepen met een laag risico daalt de bereidheid om bijdragen te betalen. Sommigen worden – vrijwillig of verplicht - (valse) zelfstandigen om hun bijdragen te verminderen. Naarmate aanvullende privé-pensioenstelsels vooral bij hogere inkomens opgang maken, neemt voor deze groepen het belang van het wettelijk pensioen af. De creatie van een tijdsfonds als een bijkomend recht maakt dat ook voor de middengroepen en de sterkeren op de arbeidsmarkt het gehele stelsel van de sociale zekerheid opnieuw aantrekkelijker wordt. Hoe universeler de voorzieningen, hoe hoger de

legitimiteit. Een tijdsfonds versterkt de wederkerigheid, wat een cruciaal element is om het solidariteits- en herverdelingsstelsel zijn volle legitimiteit in de 21ste eeuw te laten behouden.

Ten slotte sluit het opnemen van een volwaardig tijdsfonds in de sociale zekerheid aan bij de ruimere doelstellingen van die sociale zekerheid. Josse Van Steenberge beklemtoont dat sociale zekerheid ook – en zelfs vooral – *gezondheidsbevorderend* moet zijn. Daarbij is de optie niet enkel risico's financieel te compenseren, maar ook risico's te voorkomen. Gezondheidsrisico's zijn ruimer dan handicaps, ziekten of beroepsongevallen. Naast fysisch valt ook psychisch welzijn onder de hedendaagse gezondheidsnotie. In zijn breedste opvatting is gezond zijn niets anders dan het globale menselijke wel-zijn. Volgens Viaene, Delhaye en Van Steenberge (1997: 477 & 497) kan de arbeidsbelasting worden verminderd of stopgezet wanneer er aanwijzingen zijn van een ernstige bedreiging van de toekomstige gezondheid, bijvoorbeeld een nakende depressie of overmatige stress bij iemand die reeds depressies of een hartinfarct heeft doorgemaakt. Dit geldt dus ook wanneer er nog geen sprake is van een echt ziekteverloop. De instelling van een tijdskrediet in de sociale zekerheid werkt vanuit gezondheidsoogpunt duidelijk preventief. Tegenover een soms ziekmakende werkdruk of een onhoudbaar stresserende combinatie tussen arbeid en sociaal leven pleiten we voor een recht op onthaasting, op basis van de rechten opgebouwd in het tijdsfonds. Een duurzaam tijdsbeleid wordt ingegeven door overwegingen van kwaliteit en gezondheid.

Toch zijn er ook potentiële *obstakels*. Een eerste tegenwerping kan zijn dat een dergelijk tijdsfonds enkel openstaat voor loontrekkenden: men moet immers een job hebben om de rechten op een tijdskrediet op te bouwen. Dit betekent een uitdaging om te kijken welke rechten kunnen worden toegekend aan zelfstandigen of werklozen, wanneer zij van vergelijkbare rechten gebruik willen maken. Op te merken valt overigens dat voor de opbouw van pensioen- en werkloosheidsrechten reeds heel wat niet-werkende periodes als met werken gelijkgestelde periodes worden beschouwd. Dergelijke systemen kunnen ook bij een tijdskrediet worden uitgewerkt.

Een tweede probleem situeert zich op de werkvloer. Daar zijn er vragen naar de vervanging bij het begin van de periode en naar de terugkeermogelijkheden op het einde van het tijdskrediet. Een vervangingsplicht door een werkloze, zoals bij het vroegere stelsel van loopbaanonderbreking, is bij een tijdskrediet onmogelijk en onwenselijk. Met een krappere arbeidsmarkt zou een vervangingsplicht betekenen dat het recht op tijdskrediet opnieuw aan veel werknemers wordt onzegd. De voorwaarden tot opname van het tijdskrediet liggen enkel vervat in de opbouw ervan, niet in de mogelijkheden tot vervanging. Wanneer men tot een culturele verandering komt waarbij tijdskredieten tot de normale geplogenheden op de arbeidsmarkt behoren, dan kan dit af en toe tot schaarsteproblemen leiden. Een bijkomend risico is een toename van de werkdruk op de andere werknemers. Anderzijds biedt een tijdskrediet ook mogelijkheden naar vormen van levenslang leren, wat bedrijven of organisaties ten goede komt. Ten slotte zijn ook werknemers die op een duurzame wijze hun arbeid en hun sociaal leven kunnen verzoenen, productiever ten aanzien van een bedrijf dat verder denkt dan loutere winst-hier-en-nu.

Op het einde van de periode beschikt de onthaaster over een *terugkeerrecht*, analoog aan de huidige situatie bij loopbaanonderbrekers, zwangerschapsverlof of ouderschapsverlof. Alarmsignalen uit de bedrijfswereld dat men dergelijke terugkeerrechten onmogelijk kan garanderen, klinken overroepen. Luc Sels en Johan Dejonckheere (1999) tonen aan de organisatorische aanpassingen in bedrijven bij hervormingen van de arbeidstijd problemen kunnen stellen, maar dat deze haalbaar zijn. Dat blijkt uit de geslaagde cases in hun studie, maar ook uit de begin 2001 genomineerde bedrijven in de campagne '*Kwaliteit van werk, kwaliteit van leven*' van Vlaams minister voor Welzijn en Gelijke Kansen Mieke Vogels. Met de campagne wil zij bedrijven aanmoedigen om zelf actief werk te maken van een beter evenwicht tussen werk, gezin, zorg en vrije tijd. Dat vereist een goed personeelsbeheer en enige creativiteit: laat ons de zo geroemde creativiteit van vele ondernemers nu ook gebruiken om arbeidstijden aan te passen aan behoeften van werknemers. Wel is een bijkomende inspanning van de personeelsverantwoordelijken nodig naar rekrutering van nieuwe (en/of tijdelijke) werknemers en opleiding. Het vereist evenzeer reïntegratie van diegenen die hun tijdskrediet hebben benut, wanneer het over langere periodes van volledige afwezigheid gaat. Bij deeltijdse tijdskredieten stellen deze problemen zich minder.

Verder is het belangrijk op te letten voor perverse effecten van slecht omkaderde onthaastingsmaatregelen. Deze mogen niet alleen de hoogeschoolde middenklasse van tweeverdieners in de welzijnssector bereiken, maar ook managers, arbeiders of poetsvrouwen moeten zich aangesproken voelen. Al te vaak gaat men in het onthaastingsdiscours voorbij aan de moordende werkdruk en flexibiliteit onderaan de arbeidsmarkt. Een tijdsfonds is daarom ook niet alleen een *verhaal voor werknemers*. Het is er ook een voor *bedrijven*. Onthaasting moet individuele werknemers meer autonomie geven ten aanzien van de eisen van de arbeidsmarkt. In een conflictmodel moet dit worden afgedwongen via syndicale actie en overheidsbeleid. Een consensusmodel probeert die tegenstelling te verdoezelen of te overstijgen en probeert win-win-situaties te vinden. Welk belang hebben werkgevers? In welke managementvisie past dit? Ten slotte is het geen *verhaal voor en van moralisten*, maar een voor en van *levensgenieters*. Niet iedereen heeft behoefte om te onthaasten, op alle momenten van het leven. De verdergaande individualisering moeten we respecteren. Onthaasting moet vertrekken vanuit een positieve waardering van de herwonnen levenskwaliteit: een verlokkelijk verhaal over de voordelen van verlangzaming, geen veroordeling van de snelheid van het leven.

Een laatste aandachtspunt vormt de *financiering* van een dergelijk stelsel. De voorbije jaren heeft de overheid inspanningen gedaan – zeker voor de lagere lonen – om de loonkost te drukken en het nettoloon te maximaliseren om werkloosheidsvallen tegen te gaan. Moeten er dan nu opnieuw zwaardere sociale lasten op het loon worden gelegd? Het behoort tot de huidige geplogenheden van de sociale zekerheid dat de kost ervan grotendeels door werknemers- en werkgeversbijdrage wordt betaald. Dit kan dus ook gelden voor het tijdskrediet. Men zou de beroepsinkomens van de ‘hardlopers op de arbeidsmarkt’ kunnen afroemen om zorgarbeid te stimuleren, aldus Dirk Diels (1996: 106). Ook toekomstig loon kan bijdragen aan de financiering: mensen geven toekomstig loon gemakkelijker vrij dan hun huidig loon. Daarom is de iets krappere op de arbeidsmarkt het moment bij uitstek om looneisen om te zetten in tijdseisen.

Toch zou het onverstandig zijn om tijdskredieten (uitsluitend) uit loonbijdragen te financieren. Drie pistes kunnen gezamenlijk een verhoging van deze bijdragen overbodig maken. De eerste is een hergroepering van de verschillende premies die vandaag reeds worden uitbetaald om (tijdelijk of definitief) mensen niet te laten werken. Het lijkt logisch dat voor de toekomst budgetten van brugpensioenstelsels, loopbaanonderbreking, premies ter compensatie van het loonverlies bij deeltijds werk en dergelijke geleidelijk mee in een tijdsfonds worden opgenomen. Verder geldt een terugverdieneffect: de uitkeringen die vandaag aan werklozen worden betaald voor een onvrijwillige inactiviteit kunnen verschuiven naar diegenen die vrijwillig voor een tijdje uit de arbeidsmarkt terugtreden of hun arbeidstijd verminderen. Het stelsel van de loopbaanonderbreking heeft bewezen dat dit werkt. Het effect bij een volwaardig tijdskrediet zal geringer zijn omdat de vervangingsplicht is weggefallen, maar blijft niettemin reëel.

In de derde plaats is er de vraag of de sociale zekerheid nog alleen uit arbeidsinkomens mag worden gefinancierd. De naoorlogse idee was dat bij de financiering van de sociale zekerheid de sterkste schouders ook de zwaarste lasten moesten dragen, vandaar de heffing op het loon. De afgelopen decennia zijn de inkomens uit vermogen en kapitaal zowel in absolute als in relatieve zin sterk de hoogte ingegaan. De allersterkste schouders dragen vandaag evenwel geen enkele last met betrekking tot de sociale zekerheid. De inkomens van onthaasters bij uitstek, met name zij die van hun rente en aandelen kunnen leven, dragen op geen enkele wijze bij tot de sociale zekerheid, en van fiscale ontwijking vaak ook heel weinig tot de belastingsinkomsten. Zowel voor de sociale zekerheid als voor de creatie van een tijdsfonds is het dus meer dan wenselijk om het debat over de financiering te activeren. Of het nu gebeurt onder de vorm van een belasting op roerend of onroerende vermogen, een heffing op de inkomsten ervan, een meerwaardebelasting uit speculatief verkregen opbrengsten of om andere vormen van fiscale responsabilisering van kapitaalinkomens, in het casinokapitalisme van de geglobaliseerde markten wordt het de hoogste tijd dat ook deze schouders opnieuw sterker bijdragen tot de maatschappelijke lasten. In tweede orde kan worden gedacht aan energieheffingen zoals een CO₂-taks, waarvan de invoering noodzakelijk is om het

energiegebruik en de uitstoot van broeikasgassen drastisch te verminderen en waarvan de opbrengst ten dele kan dienen om een tijdsfonds te financieren.

Ten slotte is er een debat nodig over twee cruciale modaliteiten, met name de hoogte van het bedrag en de duurtijd van de tijdskredieten. Een voldoende hoog bedrag is nodig willen ook lagere inkomensgezinnen van de maatregel gebruik kunnen maken. Een achteruitgang tegenover een systeem als loopbaanonderbreking lijkt onwenselijk. Tussen deze basisprincipes en goedgekeurde wetteksten ligt er nog een lange weg. Een belangrijk voorstel in deze richting (maar beperkter inzake de te creëren tijdsrechten) is het Agalev-wetsvoorstel van Marie-Thérèse Coenen en Joos Wauters. Het is even wenselijk als noodzakelijk deze verankering verder te onderzoeken op technische en politieke haalbaarheid. Ook zal er nog heel wat overleg nodig zijn tussen de overheid en de sociale partners, net zoals dat bij de uitwerking van het recht op werkloosheidsuitkeringen en pensioenen, bij de uitbouw van de ziekte- en invaliditeitsverzekering of bij de creatie van het recht op kinderbijslag er een lang overleg en besluitvormingsproces is geweest.

Een basisinkomen als streefdoel op lange termijn

Een vijfde en laatste piste op langere termijn is het streven naar een onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen, onafhankelijk van economische prestaties maar gebaseerd op burgerschap. Zo'n basisinkomen is de ultieme vorm van autonomie ten aanzien van de markt en biedt een minimale startgelegenheid als basis. De creatie van onvoorwaardelijke tijdsrechten op korte termijn en de verankering ervan in de sociale zekerheid kunnen een opstap vormen om de idee van een basisinkomen een groter draagvlak te laten verwerven en de dominante economische prestatie logica te laten aanvullen met een sociale burgerschapslogica die ruimte laat voor sociale activiteiten en engagementen.

5.6 Onthaasting vereist een breder tijdsbeleid

De verkorting van de arbeidstijd, de uitbreiding van zorg- en leerverloven en de invoering van een tijdsfonds zijn maatregelen die tijdsrechten aan individuen geven. Een flankerend beleid is noodzakelijk om deze maatregelen voor alle sociale lagen en alle beroepen effectief toegankelijk te maken. Een genderbeleid zal ook mannen over de streep moeten trekken. Daarnaast draait een tijdsbeleid evenwel ook om de collectieve ritmes in onze maatschappij. Het gaat om de vraag of we de verdere evolutie naar een 24-uur economie wensen, of juist niet. In die zin is het streven naar onthaasting en meer levenskwaliteit ruimer dan de invoering van een tijdsfonds, maar is het tijdsdebat onlosmakelijk verbonden met de debatten rond duurzaamheid. Het gaat ook over beperking van behoeften, evolutie naar duurzame consumptie en om consuminderen. Eerder dan een eindpunt zijn de voorgestelde tijdsmaatregelen dan ook te beschouwen als een vertrekpunt voor een discussie over de culturele ordening van onze samenleving en het omgaan met collectieve ritmes daarbinnen. Het zijn stappen in de richting van een ecologie van de tijd.

6. Besluit: een sociaal-groene uitnodiging tot afstemming tussen overheid, sociale partners en individuen

De ongeremde en vooral door de markt gestuurde globalisering in de risicomaatschappij vormt op vele vlakken een bedreiging van de levenskwaliteit. De wereldwijde winst- en marktlogica creëert ongekende milieuschade, vergroot ongelijkheden in eigen land en wereldwijd, creëert uitsluiting op de arbeidsmarkt en verhoogt de productiviteitsdruk op werkenden. Een sociaal-groene invalshoek wil deze ontwikkelingen bijsturen, om aan iedereen een recht op levenskwaliteit te kunnen garanderen. Vertrekpunt is solidariteit met iedereen in eigen land, met alle aardbewoners en met volgende generaties. Op sociaal-economisch vlak vereist dit een terugdringen van onaantvaardbare vormen van ongelijkheid, met aandacht voor nieuwe uitsluitingsfactoren en risico's. De ongelijke verdeling van tijdskapitaal dreigt daarbij voor rijk én arm levenskwaliteit onder druk te zetten, wat een tijdsbeleid tot een van de speerpunten van een sociaal-groene invalshoek maakt.

Noch een beleid ter bestrijding van armoede en uitsluiting, noch een beleid voor levenskwaliteit, noch een tijdsbeleid vormen het exclusieve terrein van de overheid, wel integendeel. Beleid is veel ruimer dan de verzameling van regeringsbeslissingen en van parlementaire wetten of decreten. Evenmin zou het enkel tot stand komen via de politieke partijen. Echte democratie is veel rijker. Een goed beleid vereist een wisselwerking tussen alle maatschappelijke actoren. In de risicomaatschappij is er een groeiend belang van het *subpolitieke niveau* (Beck, 1993; Giddens 1994). Individuele keuzes kunnen tot maatschappelijke veranderingen leiden. Dat geldt voor consumentenboycots, maar evenzeer voor de wijze waarop individuen hun arbeidstijd en hun andere activiteiten op elkaar afstemmen. Van onderuit groeien maatschappelijke veranderingen. Zo is het al te duidelijk dat de 'snelle' of vroege onthaasters uit de jaren '80 en '90 mee de ogen hebben geopend voor problemen van tijdsdruk en wegen hebben aangegeven hoe werk en andere activiteiten op een meer onthaaste manier op elkaar kunnen worden afgestemd. Het recente verzet tegen de grote topbijeenkomsten van de rijkste landen of bij EU vergaderingen, waarvan Seattle, Göteborg of Genua nog in het geheugen staan gebrand, zijn het resultaat van een groeiend wereldwijd protest tegen een globalisering die ten koste gaat van alle vormen van solidariteit. Stilaan groeien deze acties uit tot sterker en sterker georganiseerde bewegingen.

Een beleid zonder het *maatschappelijk middenveld* is eveneens onmogelijk. Het gevaar van een te grote aandacht voor het subpolitieke niveau is dat alleen de meest mondige burgers hun stem laten doorwegen. Waar het cijnskiesrecht de ultieme vertaling was van de ongelijke verdeling van economisch kapitaal, dreigt een subpolitieke liberale burgerdemocratie de bevestiging en vertaling te worden van de ongelijke verdeling van sociaal, cultureel en tijdskapitaal. Subpolitiek zonder voldoende maatschappelijke betrokkenheid of zonder voldoende maatschappelijke omkadering vanuit het middenveld kan ontsporen in een corporatistisch 'eigen belang eerst' reflex. Mede daarom vormen middenveldorganisaties ook in tijden van meer mondige en reflexieve individuen een cruciale actor in de wisselwerking tussen bevolking en overheidsbeleid.

Wanneer hier wordt gesproken over sociaal-economisch beleid en over tijdspolitiek, dan zijn de raakvlakken met het arbeidsmarktbeleid overduidelijk. De klassieke *sociale partners*, met name de *vakbonden* en de *werkgeversorganisaties* zijn onmisbaar om via sociaal overleg een duurzaam sociaal-economisch beleid en een tijdsbeleid mee te dragen. De organisatie van de betoging van 20 mei 2001 door een platform van armenorganisaties, vakbonden en andere NGO's was een belangrijk signaal vanuit het middenveld.

Naast de rol van vakbonden en werkgevers zijn er nog andere middenveldorganisaties die niet mogen ontbreken in het sociaal-economisch en tijdsdebat. De armenorganisaties zijn een cruciale partner, die nog te vaak door het beleid worden gebruikt om door een dialoog het bestaande beleid te legitimeren, eerder dan dat het beleid bereid is hun terechte eisen in alle radicaliteit te vertalen naar politieke keuzes. *Gezinsbewegingen*, zoals de Bond van Grote en Jonge Gezinnen in Vlaanderen, zijn de voorbije jaren krachtige pleitbezorgers geworden van een tijd- en kwaliteitsbeleid om de gezinssfeer tegen de steeds verregaandere eisen van de markt te beschermen. Ook de *vrouwen- en emancipatiebewegingen* zijn een cruciale actor, omdat het onthaastingsdebat tegelijkertijd een debat over mannen- en vrouwenrollen is. De *milieubeweging* begint met enige vertraging het tijdsthema en het armoedevraagstuk op te pikken, vanuit het besef dat duurzame ontwikkeling onmogelijk is zonder vormen van onthaasting. Geleidelijk mengt ook de *welzijns- en gezondheidssector* zich te mengen in het tijdsdebat. Wanneer de groep mensen die een beroep moet doen op professionele ondersteuning vanwege depressies of burnout-verschijnselen blijft groeien, dan zijn structurele ingrepen nodig die de tijdsdimensie tot inzet van een welzijns- en gezondheidsdebat maken.

De betrokkenheid van al deze actoren bij het debat is een voorwaarde voor een duurzaam sociaal en tijdsbeleid. Dit vereist immers een nieuw evenwicht, noem het een nieuw sociaal contract, waarbij afspraken over de maatschappelijke tijdsordening worden vastgelegd. Het debat hierover staat nog in de kinderschoenen. Zo komt men we opnieuw bij het cultureel en maatschappelijk klimaat, waarin sociale grondrechten als de leidraad voor ieder beleid gelden en waarin het hebben van tijd en autonomie over tijd een *recht op levenskwaliteit* vormen. De toenemende aandacht voor

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, Xtra Oikos 2, najaar 2001, Sociale rechtvaardigheid

onthaasting wijst er op dat het maatschappelijk discours in die richting verschuift. Op die weg blijven er echter tal van valkuilen.

Levenskwaliteit gaat om de concretisering van bij uitstek groene thema's van solidariteit, met volgende generaties, met alle aardbewoners, met iedereen op ons eigen grondgebied. Onthaasting vormt daarbij de hedendaagse invulling van de eis van de jaren '70 en '80 voor algemene arbeidsduurvermindering en basisinkomen.

Literatuur

Voor een volledig literatuuroverzicht verwijs ik naar

Geldof, Dirk, 2001. *Onthaasting, op zoek naar tijd in een risicomaatschappij. Antwerpen/Baarn, Houtekiet/De Prom, 200p.*

In deze tekst werd verwezen naar:

- Beck, Ulrich, 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Beck, Ulrich, 1993. *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Beck, Ulrich, 2000. The brave new world of work. Polity press, 202 p.
- Beck, Ulrich, 2001. Living your own life in a runaway world: individualisation, globalisation and politics. In: Hutton, Will, Giddens, Anthony, On the edge. Living with global capitalism. London, Vintage, pp.164-174.
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth, 1990. *Das ganz normale Chaos der Liebe.* Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Cantillon, Bea, 2001. De ombuiging van een kostwinnersondersteunende naar een zorgondersteunende sociale zekerheid: de kwestie van de autonome zorgarbeid. Paper symposium 'Een tweede eeuw sociale zekerheid', De Haag, 14-15 juni 2001, 19 p
- Corijn, Eric, 1998b (red.). Tijd en samenleving. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 203 p.
- Corijn, Eric, 2000. Vrije tijd werkt ook. Over de verhouding tussen arbeid en vrije tijd in de 20ste eeuw. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 100 p.
- Diels, Dirk, 1996. *Ondergesneeuwde sporen. Een andere visie op arbeid en burgerschap.* Leuven/Amersfoort, Acco, 185 p.
- Elchardus, Mark 1996, *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en de nieuwe ordening van de tijd.* Brussel: Koning Boudewijnstichting, 145 p
- Elchardus, Mark, Glorieux, Ignace, 1995. *Niet aan de arbeid voorbij. De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie.* Brussel: VUBpress/Koning Boudewijnstichting, 126 p.
- Elchardus, Mark, Chaumont, Jean-Michel, Lauwers, Steven, 2000. Morele onzekerheid en nieuwe degelijkheid. In: Dobbelaere, Karel, Elchardus, Mark, e.a., Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen. Tielt, Lannoo & Koning Boudewijnstichting, pp. 153-191
- Elchardus, Mark, Huyseune, Michel, m.m.v. De Metsenaere, Machteld, 2000. Drukke, werk en liefde. Loopbaan en gezin in het leven van universitair gediplomeerde veertigers. Brussel, Vubpress, 286 p.
- Geldof, Dirk, 1999. *Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij.* Leuven/Amersfoort, Acco, 224 p.
- Geldof, Dirk, 2000. Groen is geen paars. Of waarom niet alle wegen naar het centrum mogen leiden. In: OIKOS, nr. 13, pp. 47-52.
- Giddens, Anthony, 1994. *Beyond left and right. The future of radical politics.* Cambridge: Polity Press.
- Jacobs, Thérèse, 2001. Naar het ontwerpen van een combinatiebeleid. Een evenwichtsoefening. Brussel, CBGS-werkdocument, 83 p.
- Kroft, H., Engbersen, G., Schuyt, K., e.a. (1989), *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen.* Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Lipietz, Alain, 2001. De politieke ecologie, remedie voor de crisis van het politieke? In: Mertens, Jan, De groei van groen. Twintig jaar ecologische politiek in West-Europa. Antwerpen/baarn, Houtekiet, pp. 223-237
- Raes, Koen, 1997. *Het moeilijke ontmoeten. Verhalen van alledaagse zedelijkheid.* Brussel: Vubpress.
- Raes, Koen, 1999. Ethische bouwstenen van armoedebestrijding. Van armoedebestrijding naar rijkdombestrijding en rijkdomverdeling? In: Vranken, Jan, Geldof, Dirk, Van Menxel, Gerard, Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1999. Acco, Leuven/Amersfoort, pp. 334-347
- Sassen, Saskia, 1999. Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie. Amsterdam, Van Gennep, 195 p.

- Schor, Juliet, 1992. *The overworked American. The unexpected decline of leisure.* New York, Basic Books.
- Schor, Juliet, 1998a. *The overspent American. Upscaling and downshifting and the new consumer.* New York, HarperPerennial, 253 p.
- Schor, Juliet, 1998b. 'Beyond work and spend.' In: *Vrijetijdstudies*, vol. 16, nr. 1, pp. 7-19
- Sels, Luc & Dejonckheere, Johan, 1999. *Arbeidsherverdeling. Kosten en baten.* Leuven/Amersfoort, Acco, 202 p.
- Sennett, Richard, 2000. *De flexibele mens. Psychogram van de moderne samenleving.* Amsterdam, Byblos, 192 p.
- Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming (WAV) en Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 2000. *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Deel 5: Jaarboek.* Leuven/Brussel, Steunpunt WAV/VIONA, 332 p.
- Vandenbroucke, Geert & Mertens, Jan, 1997. *Het individu in verbondenheid.* In: *Oikos*, Jrg. 1, extra nummer, pp. 11-41.
- Vanderweyden, Katrijn, 1999. *De pluriactieve maatschappij. Over een samenleving die niet alleen oog heeft voor arbeid.* In: *Samenleving en politiek*, jrg. 6, nr. 8, pp. 26-32
- Vanderweyden, Katrijn, 2000. *Loopbaanonderbreking: een legitiem systeem?* In: *Samenleving en politiek*, jrg. 7, nr. 3, pp. 30-37
- Van Dongen, Walter, Beck, Miriam & Vanhaute, Eric (red.), 2001. *Beroepsleven en gezin. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven/Apeldoorn, Garant/CBGS, 281 p.
- Viaene, J., Lahaye, D. & Van Steenberge, J., 1997. *Een laatste bijdrage tot de synthese van de schadeleer? Aanloop tot het opstellen van een glossarium.* In: Van Langendonck, Jef (ed.), *Liber Amicorum Roger Dillemans. Deel II: Socialezekerheidsrecht.* E.Story-Scientia, pp. 465-515
- Vranken, Jan, Geldof, Dirk, Van Menxel, Gerard, Van Ouytsel, Jeff, 2000. *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2000.* Leuven/Leusden, Acco, 389 p.
- Vranken, Jan, Geldof, Dirk, Van Menxel, Gerard, Van Ouytsel, Jeff, 2001. *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2001.* Leuven/Leusden, Acco, +/- 380 p. (verschijnt december 2001)

---

¹ Met dank aan de leden van de klankbordgroep voor hun commentaren en suggesties, met name Katrijn Vanderweyden, Luc Lebon, Francis Holderbeke, Astrid Van Herpen, Ria Van den Heuvel, Tine Symoens en Jan Mertens.

² De analyse van onze maatschappij als risicomaatschappij en de voorstellen rond onthaasting zijn een bewerking van delen van het boek '*Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij?*', dat in september 2001 verscheen bij uitgeverij Houtekiet/De Prom.

³ Voor de volledige becijfering verwijs ik naar het hoofdstuk 'Bodemuitkeringen' van de editie 2001 van het Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting (Vranken, Geldof, Van Menxel & Van Ouytsel), dat in december 2001 verschijnt.

⁴ Voor een discussie over de term 'ecologische onthaasting' zie de tekst van Marc Heughebaert in deze bundel.

Bio

Dirk Geldof is doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen. Hij is sinds 1990 AGALEV-gemeenteraadslid te Antwerpen en was er van midden 1999 tot einde 2000 schepen. Momenteel is hij fractieleider. Als VIONA-coördinator bij de administratie Werkgelegenheid is hij verantwoordelijk voor het arbeidsmarktonderzoek van de Vlaams overheid. Dirk Geldof is co-auteur van de *Jaarboeken Armoede en Sociale Uitsluiting* (ACCO) en publiceerde eerder 'Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij' (Acco, 1999). Zopas verscheen zijn nieuwe boek '*Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij?*' (bij uitgeverij Houtekiet/De Prom). Reacties: dirk.geldof@stad.antwerpen.be